

<http://ui.ac.ir/en>

Journal of Applied Sociology

E-ISSN: 2322-343X

Document Type: Research Paper

Vol. 31, Issue 2, No.78, Summer 2020, pp. 1-4

Received: 24.06.2019 Accepted: 25.12.2019

A Study of Farmers' Perception of Urmia Lake (UL) Crisis with Grounded Theory Approach

Mohammad Abbaszadeh*

*Professor, Department of Sociology, University of Tabriz, Iran
m-abbaszadeh@tabrizu.ac.ir*

Hossein Banifateme

*Professor, Department of Sociology, University of Tabriz, Iran
banifateme@tabrizu.ac.ir*

Narmin Nikdel

*Ph.D. Students of Sociology, University of Tabriz, Iran
n.nikdel@tabrizu.ac.ir*

Introduction

Water crisis is the major threat to food security in the world. On a global scale, however, freshwater resources are not scarce. But, their uneven distribution across continents, countries, and social groups makes remarkable divisions in terms of access to water. The consequence of such contradictions leads to a divergence between 'water for nature' and 'water for human activity' approaches. While many experts aim to restore the right of water for nature, others give the priority to the right of access to water to produce food for human being. Urmia Lake is one of the most critical cases of environmental drought crisis during recent 50 years. This lake is located in the middle of Urmia Basin surrounded by more than 60 permanent and seasonal rivers and an important agriculture spot in Iran. Agriculture is also known as the major cause of water scarcity in this area. Many studies have addressed the factors affecting the UL crisis. They often focused on the responsibility of the agriculture sector and the farmers' water abuse. In this study, using the interpretive approach and GT method, the understanding of the farmers regarding UL Basin, and the causes of persistent water crisis in this area, and farmers' exposure to this phenomenon were discussed. Therefore, the main question is: how do farmers living or working in three provinces of East and West Azarbaijan, and Kurdistan understand and interpret the phenomenon of water crisis?

Material & Methods

Grounded Theory was selected as the research approach to obtain a paradigmatic model explaining the farmers' perception of the water crisis in the UL. Data were collected through semi-structured interview with 28 farmers lived or worked in the UL Basin. The data analysis was based on the GT coding practice of systematic approach of Strauss and Corbin (1991). In this regard, three basic types of coding including open, axial, and selective coding were applied to every single word came from interviews. In the final integration, we related categories and subcategories to one another in terms of the basic paradigm features, conditions, context, actions/interactions (including strategies) and consequences. To test the validity of the collected data, triangulation and member control methods were applied.

Discussion of Results & Conclusions

An in-depth look at the narratives of the farmers in this

study shows that a change from water shortage to water crisis is a process caused by breaking the discipline of structures that have been around for hundreds of years and were capable of managing and solving natural and human crises. Thus, the core issue that emerges in this research is the 'collapse of the configuration of the former order'. What is at the forefront of the respondents' narratives is the disturbance, disorder, and disruption of the order existed in their past, albeit with different defects. Also, the government weakness in exercising its sovereignty and being replaced with local governors in addition to the lack of transparency in defining and controlling new situation have made the competition for the share of existing waters a disaster. Farmers in the UL basin find the government's responsibility for any disruption and shortages to be the only reliable factor. Because they think that the government's exclusive decision- and policy-making in all aspects of their material and spiritual life and its full control over natural resources have restricted their

* Corresponding author: +989143182795

individual activities. In other words, because of its dominance over the resources of the society, the government is the first and most powerful decision-maker and actor in social and economic structures, and therefore is responsible for the Urmia Lake crisis due to its inability to coordinate the quality and quantity of farmers' water rights, lack of seriousness along with a corrupted, unreliable, and populist bureaucracy. As a result, farmers imagine their roles in the crisis as the 'victims' of the situation, not as the agents, facilitators, or even actors. From the farmers' point of view, with the disruption of traditional irrigation systems and the loss of local sovereignty, water resources have not only been disappeared, but also they have penetrated into social capital and the deepest moralities, causing distrust in interpersonal and social relations. A path that seeks to maximize individual profits irrespective of resource conservation for the future severely undermines local governance. Ultimately, the result of all these conditions has triggered a water crisis over the last few decades. Indeed, farmers' sense of powerlessness over decision-making structures, their obedience to government systems on the type of crop, the guarantee of crop sales, the amount of water resources consumed, etc., are signs of structured passivity among them. This is why despite seeing the decline in their available water resources, they are making the most of it. Distrust of political institutions, lack of confidence in government support in times of crisis, distrust of each other, and the ambiguous future of agriculture are blocking any personal intervention and burying morals under personal interests. Ethics that can only prove their meaning to activists if they are followed collectively.

Keywords: Water Crisis, Urmia Lake Basin, Farmers, Grounded Theory.

References

- Abdellahi, A. Zahedi Mazandarani, M. Salehi, S. & Zokaei, M. (2016) "Systematic Concept of Drought among Farmers of Esfahan Province." *Community Development (Rural and Urban Communities)*, 8 (2): 271-294 [in Persian].
- Abdollahzadeh, G. Azhdarpoor, A. & Sharif Sharifzadeh, M. (2018) "Investigating Rural People Perceptions of Climate Changes and Adaptation Strategies in Zabol County." *Geography and Environmental Planning*, 28 (4): 85-106 [in Persian].
- Abdullaev, I. & Mollinga, P. (2009) "The Socio-Technical Aspects of Water Management: Emerging Trends at Grass Roots Level in Uzbekistan." *Water*, 2 (1): 85-100.
- Aghamohammadi, H. Behzadi, S. & Moshtaghinezhad, F. (2017) "Developing an Analytical Model based on Spatial Statistics for Analyzing Rainfall in the Catchment Area of Lake Urmia." *JGST*, 7 (2): 139-151.
- Apipalakul, C. Wirojangud, W. & Ngang, T. K. (2015) "Development of Community Participation on Water Resource Conflict Management." *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 186: 325-330.
- Atasoy, Y. (2017) *Commodification of Global Agrifood Systems and Agro-ecology: Convergence, Divergence and Beyond in Turkey*. Routledge.
- Bell, D. (1979) *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Beratan, K. (2007) "A Cognition-Based View of Decision Processes in Complex Social-Ecological Systems." *Ecology and Society*, 12 (1): 27.
- Berry, K. A. Jackson, S. Saito, L. & Forline, L. (2018) "Reconceptualising Water Quality Governance to Incorporate Knowledge and Values: Case studies from Australian and Brazilian Indigenous Communities." *Water Alternatives*, 11 (1): 40-60.
- Conca, K. & Weinthal, E. (2015) "The political dimensions of water." In *The Oxford Handbook of Water Politics and Policy*. Oxford University Press: Oxford, UK.
- Dessai, S. & Sims, C. (2010) "Public Perception of Drought and Climate Change in Southeast England." *Environmental Hazards*, 9 (4): 340-357.
- Eastham, K. Coates, M. & Allodi, F. (1970) "The Concept of Crisis: An Expository Review." *Canadian Psychiatric Association Journal*, 15 (5): 463-472.
- Freeman, S. (2018) "Utilizing Multi-Grounded Theory in a Dissertation: Reflections and Insights." *The Qualitative Report*, 23 (5): 1160-1175.
- Giordano, R. & Vurro, M. (2010) "Fuzzy cognitive map to support conflict analysis in drought management." In M. Glykas (Ed.), *Fuzzy cognitive maps* (pp. 403-425). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Habiba, U. Shaw, R. & Takeuchi, Y. (2012) "Farmer's Perception and Adaptation Practices to Cope with Drought: Perspectives from Northwestern Bangladesh." *Disaster Risk Reduction*, 1: 72-84.
- Hadden, S. G. (1991) "Public Perception of Hazardous Waste." *Risk Analysis*, 11 (1): 47-57.
- Harris, L. McKenzie, S. Rodina, L. Shah, S. H. & Wilson, N. J. (2017) "Water Justice: Key concepts, debates and research agendas." In Holifield, R., Chakraborty, J., and Walker, G. (Eds.) *The Routledge Handbook of Environmental Justice*. Routledge: New York, NY, USA.
- Hatami, A. & Norbakhsh, S. (2019) "Semantic

- Reconstruction of the Water Crisis in the East of Isfahan Based on Grounded Theory.” *Journal of Applied Sociology*, 30 (1): 123-142 [in Persian].
- Hekmatnia, M. & Eslami, F. (2016) “The Study of Farmers' Understanding of Drought Phenomenon (Case Study: Gorgan City).” *The Second National Conference on Sustainable Development in Agriculture, Natural Resources and Environment*, Mehr Arvand Institution, Sustainable Development Solutions Center [in Persian].
- Higginbotham, N. Connor, L. H. & Baker, F. (2014) “Subregional Differences In Australian Climate Risk Perceptions: Coastal Versus Agricultural Areas of the Hunter Valley, NSW.” *Regional Environmental Change*, 14 (2): 699–712.
- Hutchings, P. & Chan, M. Y. Cuadrado, L. Ezbakhe, F., Mesa, B. Tamekawa, C. & Franceys, R. (2015) “A Systematic Review of Success Factors in the Community Management of Rural Water Supplies Over the Past 30 Years.” *Water Policy*, 17 (5): 963–983.
- Jepson, W. Budds, J. Eichelberger, L. Harris, L. Norman, E. O'Reilly, K. & Stoler, J. (2017) “Advancing Human Capabilities for Water Security: A Relational Approach.” *Water Security*, 1, 46–52.
- Jones, S. (2002) “Social Constructionism and the Environment: Through the Quagmire.” *Global Environmental Change*, 12 (4): 247-251.
- Kativhu, T. Mazvimavi, D. Tevera, D. & Nhapi, I. (2018) “Implementation of Community Based Management (CBM) in Zimbabwe: The Dichotomy of Theory and Practice and Its Influence on Sustainability of Rural Water Supply Systems.” *Physics and Chemistry of the Earth, Parts A/B/C*, 106: 73-82.
- Kelly, E. Shields, K. F. Cronk, R. Lee, K. Behnke, N. Klug, T. & Bartram, J. (2018) “Seasonality, Water Use and Community Management of Water Systems in Rural Settings: Qualitative Evidence from Ghana, Kenya, and Zambia.” *Science of The Total Environment*, 628: 715-721.
- Kim, J. H. Keane, T. D. & Bernard, E. A. (2015) “Fragmented Local Governance and Water Resource Management Outcomes.” *Journal of Environmental Management*, 150: 378–386.
- Linton, J. & Budds, J. (2014) “The Hydrosocial Cycle: Defining and Mobilizing A Relational-Dialectical Approach To Water.” *Geoforum*, 57: 170-180.
- Mehta, L. (2001) “The Manufacture of Popular Perceptions of Scarcity: Dams and Water-Related Narratives in Gujarat, India.” *World Development*, 29 (12): 2025–2041.
- Noemdoe, S. Jonker, L. & Swatuk, LA. (2006) “Perceptions of Water Scarcity: The Case of Genadendal and Outstations.” *Physics and Chemistry of the Earth, Parts A/B/C*, 31 (15–16): 771–778.
- Olson, M. (1965) *The theory of collective action: public goods and the theory of groups*. Harvard University Press, Cambridge.
- Pashanejad-Silab, E. Rafeian, M. & Shayan, S. (2016) “Vulnerability Assessment of Urmia Lake Crisis in the Agriculture Sector and Rural Community Resilience Challenges.” *Geography and Environmental Hazards*, 5 (4): 39-56 [in Persian].
- Patt, A. G. & Schröter, D. (2008) “Perceptions of Climate Risk In Mozambique: Implications for The Success of Adaptation Strategies.” *Glob Environment Change*, 18 (3): 458–467.
- Prinsloo, F. C. (2013) *Social constructionism and the environment issues and problems*. Technical Report. Stellenbosch University.
- Safinejad, J. (1974) *Mass Production Systems - Before and After Land Reform*. Toos Press: Tehran [in Persian].
- Schnegg, M. & Bollig, M. (2016) “Institutions Put to the Test: Community-Based Water Management In Namibia During A Drought.” *Journal of Arid Environment*, 124:62–71.
- Strauss, A. & Corbin, J. (2008) *Basics of Qualitative Research (3rd ed.): Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tantoh, H. B. & Simatele, D. (2017) “Community-Based Water Resource Management in North-West Cameroon: The Role of Potable Water Supply in Community Development.” *South African Geographical Journal*, 99 (2): 166-183.
- Urquijo, J. & Stefano, L. (2016) “Perception of Drought and Local Responses by Farmers: A Perspective from the Jucar River Basin, Spain.” *Water Resources Management*, 30 (2): 577–591.
- Wang, X. Otto, I. M. & Yu, L. (2013) “How Physical and Social Factors Affect Village-Level Irrigation: An Institutional Analysis of Water Governance in Northern China.” *Agricultural Water Management*, 119: 10–18.
- Williams, B. L. Brown, S. Greenberg, M. & Kahn, M. A. (1999) “Risk Perception in Context: The Savannah River Site Stakeholder Study.” *Risk Analysis*, 19 (6): 1019–1035.
- World Bank. (2007) *World Development Report 2008*. Washington, DC: The World Bank.
- Zahedi, M. J. (2007) “An Approach to the Sociological Bases of Traditional Irrigation Systems in Iran.” *Peyke Noor Journal*, 5 (1): 3-18 [in Persian].

بررسی درک و تصور کشاورزان از بحران دریاچه ارومیه با رویکرد نظریه زمینه‌ای

محمد عباس‌زاده*، استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه تبریز، ایران

m-abbaszadeh@tabrizu.ac.ir

حسین بنی‌فاطمه، استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه تبریز، ایران

banifatemeh@tabrizu.ac.ir

نرمین نیکدل، دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تبریز، ایران

n.nikdel@tabrizu.ac.ir

چکیده

زندگی کشاورزی و کشاورزان به آب وابسته است و چنانچه در آن بحرانی ایجاد شود، دامنه آن ساختارهای کلان اجتماعی را با چالش‌های متعددی روبه‌رو می‌کند؛ با این حال، کشاورزی به‌طور همزمان قربانی و متهم اصلی در ایجاد بحران آب در جهان شناخته می‌شود. پژوهش حاضر به دنبال بررسی درک کشاورزان از چگونگی شکل‌گیری و تداوم و رویارویی آنها با یکی از مهم‌ترین فجایع زیست‌محیطی کشور یعنی خشک‌شدن دریاچه ارومیه است. به این منظور و با به‌کارگیری رویکرد نظریه زمینه‌ای، با ۲۸ نفر از کشاورزان حوضه این دریاچه مصاحبه عمیق صورت گرفت و در نهایت، ۱۳ مقوله اصلی از مجموع ۴۳۸ خرده‌مقوله اولیه استخراج شد. نتایج نشان می‌دهند با وجود تمایل ذهنی کشاورزان و به‌کارگیری راهبردهای محلی برای مداخله و حل بحران، ساختار و بوروکراسی حاکم، توانایی سامان‌دادن به پیچیدگی‌های مدیریت منابع آب در شرایط جدید را ندارد. آنچه در سراسر مقولات استخراج‌شده نمایان است، «فروپاشی پیکره‌بندی نظم پیشین» به‌منزله مقوله هسته است که در تعامل با دلایل، زمینه‌ها و راهبردها، توضیح‌دهنده وضعیت موجود است.

واژه‌های کلیدی: بحران آب، حوضه دریاچه ارومیه، کشاورزان، نظریه زمینه‌ای

مقدمه و بیان مسئله

بحران آب به‌تنهایی بزرگ‌ترین تهدید برای امنیت غذایی در سطح جهان است. اگرچه در مقیاس جهانی منابع آب شیرین هنوز کمیاب نیستند، توزیع نامتوازن آنها در سطوح مختلف (بین‌قاره‌ای، کشورها و گروه‌های اجتماعی) اختلافاتی را به وجود می‌آورد. این تضادها هم بین مصارف مختلف هم بین دیدگاه‌های «آب برای طبیعت» و «آب برای فعالیت‌های انسانی»، به وجود می‌آیند. ازسویی، تغییرات آب و هوایی، آگاهی از قطعیت‌نداشتن و پیچیدگی سیستم‌ها را افزایش داده و ازسوی دیگر، تمایل به ارزیابی ریسک زیست‌محیطی از طریق ساده‌سازی مسائل (Blomley, 2008: 1840) و عقلانیت فنی (Hadden, 1991; Williams et al., 1999) و نادیده‌گرفتن ذینفعان محلی، سبب افزایش آسیب‌پذیری منابع، الگوهای استفاده ناپایدار از زمین و تخریب اکوسیستم‌ها شده است (Dudgeon et al., 2006). کشاورزی نخستین بخش حساس در برابر تغییرات اقلیمی و محیطی است و هرگونه تغییری در رژیم طبیعی حاکم بر منطقه، بر تولیدات و ساختار آن تأثیر می‌گذارد (پاشانزاده‌سیلاب و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۳). درک چالش‌های کمبود آب در بافت جوامع روستایی که از بینش تجربی و دانش کشاورزان نشئت گرفته است، تصویر واضحی از منابع آبی در آینده را آشکار می‌کند (Hutchings et al., 2015). تأکید بر ادراک اجتماعی به فهم این مسئله کمک می‌کند که چگونه قوانین آبی، دانش را در سیستم اجتماعی - اکولوژیکی شکل می‌دهد و با واکنش نشان‌دادن به اختلالات خارجی و داخلی، آن را مدیریت می‌کند. این رویکرد از طریق پیگیری اهداف اجتماعی - اقتصادی جوامع روستایی، ارتباط بین حفظ منابع آب و افزایش معیشت جامعه را تسهیل می‌کند (Kelly et al., 2018; Tantoh & Simatele, 2017).

حوضه دریاچه ارومیه، از شش حوضه آبریز در کشور است که با مساحت ۵۱۸۷۶ کیلومتر مربع، سه استان آذربایجان شرقی، غربی و کردستان و در مرکز آن دریاچه ارومیه و بیش از ۶۰ رودخانه دائمی و فصلی را در بر گرفته است. در حال حاضر بیش از ۷۰ درصد منابع آب تجدیدپذیر

حوضه به‌وسیله بخش‌های مختلف برداشت می‌شود؛ در حالی که حداکثر حد مجاز برداشت از این منابع ۴۰ درصد است. این وضعیت اقتصاد کشاورزی را دچار کمبود کرده و تأثیر مستقیمی روی حقایق زیست‌محیطی دریاچه ارومیه گذاشته است. بخش کشاورزی با مصرف ۸۹ درصد از منابع آبی حوضه از طریق آب‌های سطحی (سدها، انهار، موتور پمپ ثابت و متحرک آب‌بندان و چشمه) و آب‌های زیرزمینی بیش از متوسط، مانع ورود جریان‌ات آبی به سمت دریاچه می‌شود (ستاد احیای دریاچه ارومیه، ۱۳۹۴: ۱۶). مطالعات زیادی روی عوامل اثرگذار بر بحران دریاچه ارومیه انجام شده‌اند که بیشتر آنها تمرکز را بر مسئولیت‌پذیری بخش کشاورزی و سوءمصرف کشاورزان قرار داده‌اند؛ اما این نکته‌ها عقیم مانده‌اند: کشاورزان چگونه این بحران را معنا می‌کنند و با آن روبه‌رو می‌شوند؟ چگونه نقش پیشران‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در خشک‌شدن قسمت‌های زیادی از دریاچه ارومیه را تفسیر می‌کنند و براساس قصور خود را به‌منزله کاربران اصلی این بخش حاصل چه سازوکارهایی می‌دانند؟ در حالی که نیاز به اتکا بر ویژگی‌های محلی از طریق سیستم‌های افزایش آگاهی، از پیچیدگی مشکلات زیست‌محیطی درون جوامع بلاواسطه درگیر در بحران، مهم‌ترین گام در فهم تعریف و رویارویی با مسئله کلان است (Prato, 2003).

نکته جالب‌توجه این است که باید پدیده بحران دریاچه ارومیه به دلایل جغرافیایی - زیست‌بوم‌شناسانه، از مناطق مرکزی و جنوبی ایران که درگیر مصائب مشابه هستند، متمایز شود. با وجود اجماع همگانی بر طبیعت خشک و نیمه‌خشک ایران، براساس نظر صفی‌نژاد (۱۳۵۳) باید به‌لحاظ میزان بارندگی بین دو قسمت شرقی و غربی تمایز قائل شد. در این نظریه بخش شرقی به‌منزله ناحیه کم‌باران از نظر وسعت به مراتب وسیع‌تر از ناحیه غربی یعنی ناحیه پرباران است؛ در حالی که ۷۳/۶ درصد مساحت کل کشور را مناطق کم‌باران شرقی تشکیل می‌دهند، ۵۱/۸ درصد کل بارندگی‌ها را در سال دریافت می‌کنند.

همین مقایسه برای بازنمایشی درباره تحلیل ذینفعان

تفاسیر جامعه‌ بررسی شده از طریق تجربه زیستن با کم‌آبی و بی‌آبی در قالب الگویی پارادایمی ارائه شوند؛ بنابراین، سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که کشاورزان ساکن یا شاغل در سه استان آذربایجان شرقی، غربی و کردستان که در حوضه دریاچه ارومیه قرار دارند، چگونه پدیده بحران آب دریاچه ارومیه را درک و تفسیر می‌کنند و با آن روبه‌رو می‌شوند. برای بررسی این مسئله، دلایل، شرایط زمینه‌ای و مداخله‌گر و راهبردهای به‌کاررفته ارائه شده‌اند.

جامعه‌شناسی سیاسی مدیریت منابع آب

فروتینیوس در سال ۹۷ پیش از میلاد مسیح چنین بیان کرده است که مدیریت موفق منابع آبی از دوران باستان تاکنون، در گرو ادغام جنبه‌های فیزیکی و اجتماعی مشکلات مربوط به آب بوده است (Lund, 2015: 5905). پاسخ به مشکلات مدیریت منابع طبیعی در بیشتر کشورهای جهان به‌سادگی امری تخصصی (به معنای دانش فنی) شناخته می‌شود (Abdullaev & Mollinga, 2010: 86). امر تخصصی در حوزه پژوهش و مدیریت منابع آبی، واکنشی استاندارد به مسائل زیست‌محیطی تلقی می‌شود که در سیستم‌های آموزشی تولید و تکثیر می‌شود. جدیدترین گفتمانی که جامعه‌شناسی و آب را به یکدیگر پیوند می‌زند، بر ماهیت سیاسی مدیریت منابع آب تأکید دارد. نخستین بار ارتباط میان آب، توسعه و سیاست در مرکز تحقیقات توسعه بن آلمان (ZEF) در سال‌های ۲۰۰۴ و ۲۰۰۵ مطرح شد که نقش علوم اجتماعی را در بررسی تغییرات محیط زیست جهانی بررسی کرد (Mollinga et al., 2008: 7). در این راستا مأموریت‌هایی برای انجام پژوهش‌هایی در سطح ملی در کشور آلمان انجام شد. دو سال بعد مفهوم حکمرانی آب و چالش‌های مربوط به آن در پیوند با سه مقوله اصلی ذکر شده با عنوان «جامعه‌شناسی سیاسی مدیریت منابع آب» چارچوب‌بندی شد. مهم‌ترین و پرکارترین نظریه‌پرداز این حوزه، پیترو مولینگا استاد مطالعات توسعه‌ای دانشگاه لندن است که بیش از هرکسی در حوزه جامعه‌شناسی سیاسی آب به‌منزله منبع اطلاعات نظری مطرح است.

منطقه بررسی شده کافی است. حوضه دریاچه ارومیه در غرب ایران و در منطقه‌ای قرار گرفته است که با وجود مساحت ۲۶/۴ درصدی کل ناحیه غربی از کل کشور، ۴۸/۲ درصد باران سالانه را دریافت می‌کند. بهره‌برداران این مناطق به‌طور طبیعی حافظه تاریخی مبنی بر نگرانی از کمبود منابع آبی را تجربه نکرده‌اند یا دست‌کم بسیار کمتر از سایر مناطق کشور در خطر رویارویی با مسئله کم‌آبی بوده‌اند؛ به همین دلیل در طول تاریخ، چارچوب عمومی به‌کارگیری فنون و شیوه‌های تأمین و توزیع آب به‌دنبال ماهیت حاصلخیزی و غنی آن، براساس رویکرد وفور نعمت تنظیم شده است. ذکر این نکته نشان‌دهنده آن است که گروه‌های اجتماعی با تجارب متفاوت تاریخی، امکان شکل‌دهی به الگوهای جدید کنش جمعی را در برابر بحران‌های طبیعی یا انسانی دارند؛ به عبارت دیگر، الگوهای متفاوت، نماد متمایز کنشگری و معنادگی انسان به پدیده‌ای یکسان از مسیرهای متفاوت‌اند. درک چالش خشک‌شدن دریاچه ارومیه، بیش از پیش نیازمند مداخله اندیشه‌ورزانه - عملی جوامع محلی درگیر در مسئله بحران آب است که برای شناخت آن باید به‌گونه‌ای کیفی و اکتشافی به سیستم معانی مشترک افراد رسوخ کرد. از سوی دیگر، آگاهی و تصور از وضعیت آب نیز بخشی از ارزش‌ها و دانش جامعه مرتبط با آب است (Berry et al., 2018). درک بحران آب براساس ویژگی‌های پدیده و محتوای تجربیات افراد شکل می‌گیرد. به همین دلیل ممکن است حامل معانی متنوعی باشد؛ به‌گونه‌ای که به تعداد کاربران آب، تفاسیر مختلف از معنای آن ارائه شود. مفهوم بحران، شامل شش حوضه معنایی است که بحران در این پژوهش، به آن دسته از تغییرات بزرگی اشاره دارد که سیر طبیعی یک وجود (انسان، رابطه، آب، درخت و ...) به دلایل مشخص - نه لزوماً ساده - را بر هم می‌ریزد (Eastham et al., 1970: 463).

در مقاله حاضر با استفاده از رویکرد تفسیری و روش زمینه‌ای، درک معنایی کشاورزان حوضه دریاچه ارومیه از چرایی و چگونگی ایجاد و تداوم بحران آب در این حوضه و چگونگی رویارویی آنان با این پدیده بررسی می‌شود تا

اقتصادی یا جنبه‌های دیگر توسعه باشد (Vitfogel, 1958; Stone, 1984; Verster, 1985; Beri, 1986; Blackburn, 2006; in: Mollinga, 2008: 11); بدین معنا که منبع، نقش بستر یا فضای آماده بهره‌برداری و نیازمند مدیریت یا استثمار را ایجاد می‌کند. آب به‌منزله منبع طبیعی و منبع فرایندهای اجتماعی، توسعه، نظم‌دهی و شکل‌دادن به زندگی و معیشت مردم و در نتیجه، توسعه فرهنگی و اقتصاد سیاسی است. جامعه‌شناسی سیاسی مدیریت منابع آب در این نگاه، ارتباط نزدیکی با جامعه‌شناسی توسعه دارد (Barnett, 1988; Kiely, 1995; in: Mollinga, 2008: 11; Goetze, 2002; McMichael, 2004; in: Mollinga, 2008: 11). این حوزه از جامعه‌شناسی را می‌توان از طریق چهار حوزه مطالعه کرد: سیاست روزمره، سیاست خط‌مشی‌های دولتی، هیدروپلیتیک و سیاست‌های جهانی آب (Mollinga, 2008).

سیاست روزمره، اصطلاحی است که درباره آب به مصرف روزمره آب و مدیریت آن اشاره دارد و سیاست روزانه چگونگی دسترسی افراد محلی به منابع آب‌های زیرزمینی، چگونگی تعمیر و نگهداری چاه‌ها و سیستم آبیاری را توضیح می‌دهد که کشاورزان، مدیریت و اجرا می‌کنند. سیاست خط‌مشی‌های دولتی به فرایندهای سیاسی دولت‌های مستقل یا دولت‌های فدرالی و ایالتی اشاره دارد که به دلیل نگاه خطی فرمول‌بندی شده به سیاست آبی می‌توان آنها را نقد کرد. هدف این گروه این است که نشان دهد باید درباره سیاست‌های آبی مانند سایر سیاست‌ها در تمام سطوح جامعه مذاکره شود. از این نگاه، سیاست‌های آبی در دستگاه‌های دولتی تنها در تعامل نهادهای دولتی با گروه‌های مردم به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، می‌تواند سبب توسعه شود. هیدروپلیتیک به منازعات و درگیری‌های بین‌ایالتی یا فدرالی (در ایران بخش‌های مسئول در حوضه کنترل و تخصیص منابع آبی) اطلاق می‌شود. هیدروپلیتیک آب درباره تأثیر تصمیم‌گیری‌های مربوط به استفاده از آب در چگونگی شکل‌گیری روابط سیاسی دولت‌ها با یکدیگر، روابط میان دولت‌ها و مردم مطالعه می‌کند؛ چون سیاست با تعیین حدود، با باید و نبایدهای چگونگی بهره‌مندی‌ها و محرومیت‌ها سروکار پیدا و نظام حکمرانی آب را تعیین می‌کند؛ بنابراین، به تدبیر مقتدرانه

از دیدگاه مولینگا حفاظت از منابع آب، به دلیل اینکه از جنس کنترل و اصلاح فرایندها در چرخه هیدرولوژی است، ذاتاً فرایندی اجتماعی و سیاسی است؛ زیرا هرگونه مداخله انسانی در چرخه هیدرولوژیکی که به‌عمد بر دسترسی کمی و کیفی به آب در زمان و مکان اثر بگذارد، شکلی از کنترل آب است. کنترل منابع آبی، سه بعد متفاوت فنی - فیزیکی، سازمانی - مدیریتی، و اجتماعی - اقتصادی دارد (Mollinga, 2008: 3). این دسته‌بندی به ترتیب به موارد زیر اشاره دارد: دستکاری جریان فیزیکی و کیفی آب، هدایت رفتار انسانی به‌منزله مصرف‌کننده و ساختارهای اجتماعی و اقتصادی که شرایط و محدودیت‌های مقرراتی و تنظیمی را تشکیل می‌دهند.

مفهوم مرکزی جامعه‌شناسی سیاسی مدیریت منابع آبی، رقابت است که در اینجا برای اشاره به طیف وسیعی از الگوهای تعاملی در مدیریت آب شامل مذاکره و کشمکش و مناقشات طولانی یا کوتاه‌مدت به کار می‌رود که نشان می‌دهد افراد و گروه‌های درگیر در کنترل منابع آب، منافع متفاوتی دارند. این رویکرد، تمرکز خود را بر افزودن صفت سیاسی به رقابت برای برجسته‌کردن این جنبه در کنترل آب دارد. جامعه‌شناسی در این فرمول، در وسیع‌ترین شعاع مطالعاتی خود، رفتار اجتماعی، تعامل و ساختار اجتماعی را بررسی می‌کند؛ بدون اینکه تمایل به تعیین حدود یک رشته علم اجتماعی خاص داشته باشد. همچنین در اساس به نهادینه‌شدن مدیریت منابع آبی به‌منزله روشی اشاره دارد که در آن ساختار و سازمان برای بازتولید و شکل‌دهی به اجتماع با هم تلاقی می‌یابند و چگونگی رویارویی انسان‌ها با منابع آبی را تعیین می‌کنند (Mollinga, 2008: 3).

از این دیدگاه، باید به تحلیل جامع مدیریت منابع آب و الگوهای اجتماعی قدرت به‌منزله بخشی از نظام مدیریتی به‌طور آشکار توجه شود. کاربرد واژه منابع درباره مدیریت منابع آب این احساس را القا می‌کند که مدیریت آب و ایجاد زیرساخت‌های مرتبط ممکن است عامل جالب‌توجهی در توسعه اجتماعی مرتبط با شکل‌گیری دولت، استعمار، رشد

زیست‌محیطی به‌منزله امری طبیعی باشد که موجب می‌شود نقش عوامل انسانی در مدیریت همین منابع محدود را فراموش و نقش آنها (کنشگر، سیاستگذار، مجری) را تنها به حل بحران مرتبط کند. دلیل دیگر این خطا را می‌توان به مفهوم‌شناسی و کاربریست مفاهیم در ظاهر یکسان اما کاملاً متفاوتی چون خشکسالی، کم‌آبی و بحران آب دانست که به‌اشتباه به جای یکدیگر به کار می‌روند.

سارین^۱ (1966) در استرالیا و تیلور و همکاران^۲ (1988) در ایالات‌متحده، اولین مطالعات برداشت از بحران آب در جهان را توسعه دادند. از آن پس تعداد زیادی از پژوهشگران، تمرکز خود را بر بررسی فهم جوامع محلی از مفهوم ریسک و خطر خشکسالی، بحران منابع طبیعی و بلایای طبیعی و چگونگی رویارویی و مدیریت آنها نهادند. در آفریقا (Slegers, 2006; Noemdoe et al., 2008; Patt & Schröter, 2008)، در آسیا (Dessai & Mehta, 2001; Habiba et al., 2012) و در اروپا (Sims, 2010; Giordano & Vurro, 2010) بررسی تفاسیر کنشگران محلی از مفاهیم یادشده نهادند. در ادامه چند نمونه از پژوهش‌های پیشین آورده شده است که در حوزه نظر و عمل با پژوهش حاضر اشتراکات زیادی دارند.

عبداللهی و مولینگا^۳ (2010)، با مطالعه چگونگی مدیریت آب در چند روستای منتخب در ازبکستان، سیستم‌های جدید و بوروکراتیک توزیع و تخصیص آب را بررسی کردند. نتایج کار آنان نشان دادند مدیریت جدید آب، سبب توزیع نابرابر آب میان کشاورزان فقیر و ثروتمند یا به عبارتی، مالکان بزرگ و خرده‌پا شده است و مدیریت منابع آبی بدون مداخله کشاورزان از هر طبقه‌ای مهم‌ترین ابزار تشدید تمایز اجتماعی - اقتصادی در مناطق روستایی است. این یافته در مطالعات دیگری نیز تأیید شد. برای مثال اورکویجو و استفانو^۴ (2016) در مطالعه «نحوه ادراک و پاسخ کشاورزان به خشکسالی با نگاهی به حوضه رودخانه جکار در اسپانیا»، نقش کشاورزان

امور جمعی انسان‌ها معطوف است؛ درنهایت، سیاست‌های جهانی آب به گفت‌وگو بین‌المللی آب در حوزه سیاست و مقررات اشاره دارند و نهادها و کارگروه‌های نظارتی بر عملکرد دولت‌ها هستند.

نظریه‌پردازان فمینیستی، نظریه‌پردازان بومی و زیست‌شناسان سیاسی، آب را سیستم هیدرولوژیک یا بیوفیزیک معرفی نمی‌کنند؛ بلکه سیستمی هیدرو-اجتماعی، جدایی‌ناپذیر از سیاست، فرهنگ و اقتصاد می‌دانند (Linton & Budds, 2014). برخی پژوهشگران تصور شکل‌گرفته درباره موجودیت مادی آب را درکی استعماری می‌دانند و اخلاق حاکم بر سیستم‌های حکومتی و اقتصاد را عامل ایجاد، پایداری و تقویت چنین الگوهایی می‌کنند (Jepson et al., 2018; Harris et al., 2017; Conca et al., 2018). باید توجه داشت که قدرت ساختاری لزوماً دخالت مستقیم بازیگران یا دینفعان مخالف نیست؛ بلکه در بیشتر موارد، مسیرها و سیستم‌های تاریخی پراکنده‌تری (نابرابری یا اقتصاد سیاسی) را شامل می‌شود که بر حکمرانی آب و نتایج فعلی آن تأثیر می‌گذارند (Harris et al., 2017). اهمیت این حوزه‌های مطالعاتی برای درک سازوکار رقابت بهره‌برداران منابع آبی در دیالکتیک منافع فردی - جمعی و ارتباط آن با مفاهیم استخراج‌شده در رویکرد نظریه زمینه‌ای آشکار خواهد شد.

نگاهی به مطالعات پیشین

با وجود اینکه موضوع بحران آب و ارتباط آن با بخش کشاورزی بیش از یک دهه موضوع بحث متخصصان، دانشگاهیان و افراد سیاسی بوده است، پژوهش‌های اندکی بر جامعه‌شناسی دیدگاه کشاورزان تمرکز کرده‌اند. به‌علاوه این تعداد پژوهش‌های محدود نیز با به کار بردن مفهوم خشکسالی، این حس را القا می‌کنند که پدیده بحران آب در ایران در درجه نخست محصول تغییر در شرایط طبیعی حاصل از کاهش بارندگی و گرمایش جهانی است که با مصرف نامتعادل انسانی، تشدید می‌شود و بر زندگی کشاورزان تأثیر می‌گذارد و اکنون به‌دنبال درک چالش‌های اجتماعی این پدیده‌اند. شاید دلیل این امر به دلیل انعطاف‌ناپذیری بحران‌های

¹ Saarinen

² Taylor et al.

³ Abdullaev & Mollinga

⁴ Urquijo & Stefano

جوامع محلی از بحران آب در این منطقه انجام شوند. از جمله حاتمی و نوربخش (۱۳۹۸) در پژوهش «بازسازی معنایی بحران آب در شرق اصفهان براساس نظریه زمینهای»، به درک معنایی بحران آب نزد کشاورزان شرق اصفهان پرداختند. آنها حکمرانی غلط آب که نتیجه تبدیل شدن حکومت به کارگزار انحصاری بخش آب است و ناتوانی دولت در نظم‌بخشیدن به ساختار مدیریت آب را مقوله هسته‌ای شناسایی کرده‌اند.

عبداللهی و همکاران (۱۳۹۶) در مطالعه «نظام معنایی پدیده خشکسالی در میان کشاورزان استان اصفهان» که با روش نظریه مبنایی انجام شده است، نشان می‌دهند کشاورزان چگونه این پدیده و پیامدهای مربوط به آن را درک، تفسیر و ارزیابی می‌کنند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند کنشگران عرصه کشاورزی در حال تجربه زیست‌جهانی پرمخاطره‌اند که توانایی رویارویی با خشکسالی را تنها در سایه بیم و امیدها و حکومتی توانمند ممکن می‌دانند.

برخی مطالعات داخلی از طریق روش‌های کمی، سعی در تحلیل تفاسیر جوامع محلی از بحران آب داشته‌اند. از جمله پژوهش حکمت‌نیا و اسلامی (۱۳۹۵) با عنوان «مطالعه درک کشاورزان از پدیده خشکسالی؛ مطالعه موردی: شهرستان گرگان» که براساس الگوی کایزی انجام شده است، نشان می‌دهد درک کشاورزان از خشکسالی از طریق پایین رفتن سطح آب‌های زیرزمینی، کاهش بارندگی و قهر خدا تفسیرپذیر است.

همچنین عبدالله‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) در مطالعه «بررسی ادراک روستاییان نسبت به تغییرات اقلیمی و راهبردهای سازگاری در شهرستان زابل» که با روش پیمایش انجام دادند، محدودیت‌های فیزیکی، اجتماعی و اقلیم، ایجاد سدهای بزرگ در کشور افغانستان، کارآیی نداشتن سامانه‌های ذخیره‌سازی در سطح منطقه، نبود آب‌انبارهای مناسب برای ذخیره‌سازی، ناتوانی مالی، ناتوانی در دریافت تسهیلات بانکی، نداشتن سرمایه برای استفاده از روش‌های جدید آبیاری، ناآگاهی افراد از راهبردهای مقابله با تغییر اقلیم و همکاری نکردن برخی افراد با کمتر مصرف کردن آب را از

در مدیریت آب در تمام سطوح را بررسی کرده‌اند. نتایج این مطالعه نشان می‌دهند کشاورزان، خشکسالی را از طریق عوامل غیر آب و هوایی مانند مشاهده حجم آب ذخیره‌شده در مخازن و کانال‌های آبی درک می‌کنند. ازسوی دیگر، نوع منبع (زیرزمینی یا سطحی) بر راهبردهای آنها برای رویارویی با بی‌آبی اثر می‌گذارد؛ به‌گونه‌ای که مصرف‌کنندگان آب‌های سطحی با استفاده از راه‌حل‌های موقت همچون تغییر کشت، تغییرات توزیع آب و چاه‌های اضطراری بحران را مدیریت می‌کنند. نکته مهم، واکنش‌های محلی به توزیع دوباره منابع موجود و به‌اشتراک‌گذاری هزینه‌های حاصل از بازتوزیع منابع است که از طریق حکمرانی محلی حاصل شده است.

مطالعات بحران آب در قبایل روستایی آفریقایی نیز تأییدی بر نقش اجتماعات محلی در چگونگی اقدام مؤثر در برابر بحران آب است. شنگ و بولیگ^۱ (۲۰۱۶) در مطالعه‌ای درباره ظرفیت‌های ساختاری - قومی در نامیبیا در زمان خشکسالی، دریافتند که ظرفیت اجتماع خویشاوندی، محرک اصلی برای مدیریت مؤثر منابع آبی طی دوره‌های بحران آبی بوده است؛ به‌گونه‌ای که اثر آن بسیار فراتر از توافقات رسمی - فرمایشی بوده است که از مجاری قانونی بدان‌ها توصیه می‌شده است؛ بنابراین، رویکرد مبتنی بر جامعه، توانایی مردم محلی را برای تغییر روابط اجتماعی - اقتصادی و تشویق جوامع برای انتخاب رویکرد مناسب برای آنها افزایش می‌دهد.

این مطالعات به اشکال مختلف و در سطوح گوناگون انجام شده‌اند. برای مثال کاهان و اسلویچ^۲ (۲۰۰۶) در مطالعه «ادراک ریسک» نشان می‌دهند چگونه درک ریسک نبودن یا از دست دادن منابع، ممکن است بین افراد، به نسبت جهت‌گیری سیاسی، عوامل اجتماعی - فرهنگی، و اجتماعی - جغرافیایی متنوع باشد.

بحران آب در فلات مرکزی و تبعات اجتماعی و سیاسی بارز آن، سبب شده است بیشترین مطالعات مربوط به درک

^۱ Schnegg & Bollig

^۲ Kahan & Slovic

مهم‌ترین محدودیت‌های سازگاری با تغییر اقلیم دانستند. آنچه از مطالعات تجربی پیشین برمی‌آید، به توجه اندک به دیدگاه کشاورزان از بحران‌های آبی مربوط است. شاید با اندکی تساهل بتوان گفت مطالعات داخلی ذکرشده تنها پژوهش‌های انجام‌شده درباره چگونگی درک نظام معنایی جوامع محلی از سیر کمیابی تا بحران آب بوده است؛ این در حالی است که تعداد بیشماری از مطالعات کمی - مهندسی، در جستجوی سازوکارهای طبیعی با حذف عاملیت انسانی در چگونگی درک و رویارویی با بحران‌های زیست‌محیطی‌اند. در مطالعه پیش رو تلاش شد در خط تحلیل نسبتاً مشابه (کیفی - تفسیری) با برخی از این مطالعات، درک و تفسیر کشاورزان یکی از مهم‌ترین حوضه‌های آبی کشور یعنی حوضه دریاچه ارومیه بررسی شود. خاصیت روش نظریه زمینه‌ای، امکان تولید شناخت بر موضوع واحد در متن‌های مختلف اجتماعی را به پژوهشگران می‌دهد تا از این طریق داده‌ها از تجربه زیسته افراد برآیند و توانایی انطباق با زمینه مطالعه‌شده را داشته باشند.

روش پژوهش

در این پژوهش از راهبرد پژوهشی نظریه زمینه‌ای استفاده شده است تا از طریق استدلال استقرایی و مفاهیم استخراج‌شده بتوان به الگوی پارادایمی دست یافت که توضیح‌دهنده ادراک کشاورزان حوضه دریاچه ارومیه از بحران آب در این منطقه باشد. روش گردآوری داده‌ها مصاحبه نیمه‌ساخت‌یافته است. مصاحبه‌ها درباره ارتباط کاهش سطح آب دریاچه ارومیه، رودهای دائمی و فصلی و به‌طور کلی همه منابع آب دارای قابلیت بهره‌برداری و ترجیحات و اولویت‌های کشت، الگوهای مصرف و بهره‌برداری از منابع آب و تعاملات محلی در رفتارهای مصرفی و مواردی از این قبیل با تأکید بر عنصر زمان و داستان‌گویی است. روش نمونه‌گیری، هدفمند با تلاش برای به دست آوردن حداکثر گوناگونی (Maximum Variation) است که نسبت به موضوع پژوهش، بیشترین اطلاعات را ارائه می‌دهد. گردآوری داده‌ها تا زمان دست‌یابی

به اشباع نظری و تا جایی ادامه یافت که مقوله‌ها پایدار شدند. در این راستا، با تعداد ۲۸ کشاورز ساکن یا شاغل در حرفه کشاورزی یا باغداری در ۹ روستای بادام، اوج تپه کرد، تازه قلعه، خطایلو و هفتوان در استان آذربایجان غربی، اسفنجان و قرمزگل در آذربایجان شرقی و قلندر و گل‌تپه در کردستان مصاحبه عمیق انجام شد. محل مصاحبه در بعضی موارد، در سازمان‌ها و اداره‌های وابسته به جهاد کشاورزی یا در محل روستا انجام می‌شد. ملاک انتخاب روستاهای ذکرشده، تنوع دسترسی به منابع آبی، کشاورزی دیمی یا آبی و جمعیت ساکن روستا و موقعیت روستا به لحاظ بالادست و پایین‌دست بودن حوضه است. مصاحبه‌های انجام‌شده در فاصله زمانی فروردین ۱۳۹۶ تا شهریور ۱۳۹۷ انجام شدند. تحلیل داده‌ها مبتنی بر کدگذاری نظریه زمینه‌ای و استخراج مقوله هسته براساس رویکرد سیستماتیک استراس و کوربین (۱۳۹۰) است. تحلیل داده‌ها بر مبنای پروسه تحلیل نظریه مبنایی در سه مرحله کدگذاری شد. ابتدا اظهارات، کلمه‌به‌کلمه پیاده‌سازی و با خردکردن و مشخص کردن مفاهیم به داده‌ها الصاق شدند؛ سپس مقوله‌های دارای همپوشانی با یکدیگر، زیر مقوله محوری گنجانده شدند. در پایان و در مرحله کدگذاری گزینشی، خط مشترک تمام مفاهیم برای یافتن هسته تحلیل، رصد شد و درنهایت، مقوله‌ای که توانایی پوشش تمام مفاهیم ظهوریافته را داشت، به منزله مقوله هسته استنتاج شد. برای دست‌یافتن به اعتبار از روش‌های کنترل اعتباریابی به وسیله اعضا و روش مثلث‌سازی داده‌ها، بهره برده شد. از طریق فن نخست، یافته‌ها با چند نفر از افراد آگاه در حال بررسی، کنترل شدند تا تفاسیر تأیید شوند. این فن با توجه به زبان متفاوت پاسخگویان الزامی می‌نمود. همان‌گونه که تعداد جالب‌توجهی از تفاسیر اولیه پژوهشگران در جریان به‌کارگیری این فن اصلاح و تکمیل شدند. در فن مثلث‌سازی از دو روش اجماع داده‌ها و اجماع پژوهشگران استفاده شد. فرایند مقایسه، بازاندیشی داده‌ها و کنش متقابل در امر مصاحبه، به‌طور متناوب در روند مصاحبه، کدگذاری و تحلیل مقولات انجام شد. این امر به‌ویژه در مشارکت‌کنندگانی که

میدان پژوهش، افراد به راحتی تن به مصاحبه نمی‌دادند و هر جا سوژه به تنهایی در مقابل پژوهشگر قرار می‌گرفت، نقیض‌گویی و ابهام، فرایند مصاحبه را دچار اختلال می‌کرد و محافظه‌کاری مانع بی‌اعتمادی و ترس از پاسخگویی می‌شد. به همین دلیل بسیاری از اطلاعات زمینه‌ای همچون تعداد هکتار، نوع آبیاری، منابع آب مصرفی، به صورت غیر محسوس و در فرایند پژوهش از سوژه‌ها استخراج شدند.

محل انجام مصاحبه آنها خارج از روستا و در اداره‌ها و سازمان‌های کشاورزی انجام می‌شد، به دلیل بی‌اعتمادی به مصاحبه‌کنندگان، کاربرد مشهودی داشت.

تحلیل یافته‌های پژوهش

مشخصات کلی مصاحبه‌شوندگان

با توجه به اینکه در روش حاضر سعی بر آن است که در نمونه‌گیری شرط حداکثر تفاوت‌ها رعایت شود، تلاش شد مصاحبه‌شوندگان از قشرهای مختلف اجتماعی باشند. در

جدول ۱- اطلاعات توصیفی مشارکت‌کنندگان

تعداد/درصد	دامنه	متغیر
۲۷	مرد	جنسیت
۱	زن	
۶	زیر ۳۵ سال	سن
۱۴	۳۵-۶۵ سال	
۸	بالای ۶۵ سال	
۲	آذربایجان شرقی	روستا
۵	آذربایجان غربی	
۲	کردستان	
۲۲	شغل اصلی	وضعیت اشتغال به کشاورزی
۶	شغل دوم	
۳	دیپلم و بالاتر	میزان تحصیلات
۹	سواد خواندن و نوشتن	
۱۶	بی‌سواد	
۳	کمتر از ۱۰ سال	میزان تجربه
۲۵	بیش از ۱۰ سال	
۱۵	کمتر از ۲ هکتار	مساحت زمین
۱۳	بیشتر از ۲ هکتار	
٪۶۲	دیم	وضعیت آبیاری
٪۴۸	آبی	
٪۸۱	رود، رودخانه، سد	منبع دستیابی به آب
٪۱۹	چاه	
٪۲۷	سستی	نوع آبیاری
٪۷۳	مکانیزه	

کشاورزی، به دلیل تعریف مردانه مشاغل کشاورزی و باغداری در بافت سنتی - روستایی، تنها یک زن که سرپرست خانوار و دارای فرزندان پسر نوجوان یا خردسال بود، خود را در نقش

جدول ۱ مشخصات کلی مصاحبه‌شوندگان را نشان می‌دهد. در توضیح آمار مشارکت‌کنندگان زن باید اذعان داشت که با وجود مشارکت صددرصدی آنها در امور

علاوه بر اهمیت نوع تفسیر وضعیت موجود در قالب مفهوم خشکسالی به وسیله مشارکت‌کنندگان، توضیح این نکته، به دلیل استفاده پاسخگویان از این اصطلاح در نمونه عبارت‌های استفاده‌شده در ادامه، برای جلوگیری از ابهام برای خوانندگان مقاله حاضر ضروری به نظر می‌رسید.

در ادامه الگوی نظریه زمینه‌ای از طریق مقولات استخراج‌شده در پنج حوزه شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها بررسی می‌شود.

شرایط علی

شرایط علی به حوادث یا وقایعی دلالت می‌کند که به وقوع یا رشد پدیده‌ای منتهی می‌شوند. در این پژوهش هدف اصلی بررسی این است که در تجربه زیسته افراد، بحران آب دریاچه ارومیه چگونه شکل گرفته و درک و مدیریت شده است. شرایط علی در بیشتر موارد، ریشه‌ای‌ترین عوامل برای پیدایش یک پدیده‌اند که کنشگران سهم این شرایط را در بروز واقعه، پیش‌زمینه تداوم و تشدید موقعیت بحرانی و تقویت‌کننده زمینه‌ها و شرایط مداخله‌ای تلقی می‌کنند.

جدول ۲- مقولات محوری مربوط به شرایط علی	
خرده‌مقوله اولیه	مقوله اصلی
مشوق‌های کاشت محصولات پرآب بر افزایش باغات و صرفه اقتصادی باغداری	تجاری‌سازی کشاورزی
از بین رفتن قدرت کشاورز در کنترل و مدیریت حقاچه معنادرودگی قوانین محلی	زوال مانی‌تورینگ فردی - محله‌ای

تجاری‌سازی کشاورزی

نخستین مقوله استخراج‌شده، تجاری‌سازی کشاورزی یا کالایی‌شدن کشت است که بحران آب در حوضه دریاچه ارومیه را از دو مسیر تغییر الگوی کشت و تغییر کاربری اراضی کشاورزی نمایان می‌کند. نتایج حاصل از مصاحبه عمیق با کشاورزان این حوضه، نشان می‌دهند تغییر الگوی کشت با گسترش کشت سودآور، تولید مازاد بر نیازهای معیشتی - بومی و بی‌توجهی به پتانسیل‌های زمین و منابع آبی

کشاورز معرفی کرد و با او مصاحبه انجام شد. درباره وضعیت آبیاری زمین‌های کشاورزی نیز، وضعیت دستیابی به آب و نوع آبیاری براساس مالکیت بر کل زمین‌های پاسخگویان که در مجموع ۲۱۳ هکتار بود، محاسبه شده است.

خشکسالی یا بحران آب

پیش از بررسی مفاهیم و مقوله‌های استخراجی، لازم است درباره مفهوم بحران آب از دیدگاه موارد مطالعه‌شده توضیحاتی ارائه شوند. از روش‌های رایج در مصاحبه‌های کیفی، تلاش پژوهشگر برای ساده‌سازی سؤالات و ورود به دایره واژه‌ها و تعاریف ضمنی آنهاست. با توجه به هدف مقاله حاضر که بررسی درک کشاورزان از دلایل، زمینه‌ها و پیامدهای پدیده بحران آب در حوضه دریاچه ارومیه است، مفهوم اصلی در سؤالات طراحی شده، بحران آب است که در رویارویی با جامعه محلی، معنای آن دگرگون می‌شود و برداشت کشاورزان از این مفهوم خود را در واژه «خشکسالی» نشان می‌دهد. چنین دریافتی از مفهوم بحران، پژوهشگران را بر آن داشت تا معنای خشکسالی را از نگاه جامعه هدف واکاوی کنند؛ درواقع، شناخت این مفهوم برای اطمینان از تفاوت تعریف تخصصی از خشکسالی - که به عوامل و رویدادهای طبیعی مربوط است - با معنای ذهنی آن نزد کشاورزان ضروری به نظر می‌رسید. نتایج حاصل از مصاحبه عمیق با کشاورزان نشان می‌دهند آنها خشکسالی را به شیوه‌های متفاوت تعبیر می‌کنند. کشاورزان خشکسالی را از طریق کاهش تولید محصولات کشاورزی و اجبار به تغییر الگوی آبیاری زمین‌های کشاورزی، پایین‌رفتن سطح کانال‌های آبیاری و چاه‌ها و کاهش بارندگی درک می‌کنند؛ درواقع، برخی کشاورزان، خشکسالی را با تغییرات بارندگی اشتباه می‌گیرند و آن را بیشتر از آنکه به اثرات بارندگی مرتبط بدانند، وابسته به خود بارندگی تلقی می‌کنند. تعاریف استفاده‌شده به وسیله کشاورزان به ترتیب با آنچه ویلهایت و گلنتر^۱ (۱۹۸۵) خشکسالی اجتماعی - اقتصادی، خشکسالی هیدرولوژیکی و خشکسالی هواشناسی می‌نامند، مطابقت دارد.

^۱ Wilhite & Glantz

ضرره؛ آگه به سال هوا خوب باشه مثلاً گوجه‌فرنگی اونقدر زیاد می‌شه کیلویی ۵۰ تومنم نمی‌خرن ازت. آگه سرما بزنه از بین بره که دیگه چیزی نداری بفروشی. لاقل آگه همون محصول رو که دولت می‌گه بکاریم دلمون خوشه با به قیمتی برای همه، میان می‌خرن. اینجا هم چند کارخونه است که ازمون می‌خرن» (محمد ۵۶ساله، با تحصیلات ابتدایی و تجربه ۳۵ سال کار در کشاورزی).

ازسوی دیگر، تغییر الگوی کاربری اراضی و تبدیل زمین‌های کشاورزی دیمی به آبی و افزایش باغات و قطعه‌قطعه شدن آن و ویلاسازی، از دیگر نشانه‌های کالایی‌شدن کشاورزی در حوضه است. در همین راستا مطالعات منتشرشده از ستاد احیای دریاچه ارومیه نیز از روند صعودی و دوبرابری شدن مساحت باغات از ۱۶ درصد در سال پایه ۱۳۷۲ به ۳۰ درصد در سال ۱۳۸۵ خبر می‌دهند؛ در حالی که مساحت زمین‌های دیمی در این دوره زمانی از ۷۰۰ هزار هکتار به ۵۰۰ هزار هکتار کاهش یافته است.

علی ۳۸ساله، با تحصیلات زیردیپلم و با ۱۲ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«هر کی رو می‌بینی، به سیم دور زمینش کشیده، درخت کاشته و باغداری می‌کنه. حقم داره از گندم و کدو کاشتن هیچ کشاورزی به هیچ جا نمی‌رسه؛ ولی اون سهم آبی که برای زمین بود برای باغ دیگه کافی نیست. باید چاه بزنی. هر سال هم یکیشون خشک می‌شه دوباره باید یکی دیگه بزنی؛ اما چاره چیه بازار میوه بهتره لاقل می‌دونی پولت رو هدر نمی‌دی».

نمود دیگر تغییر کاربری، تبدیل باغات به ویلاهای با مساحت پایین است. این پدیده که در نتیجه دو عامل افزایش جریان حرکت از شهر به روستا و تمایل شهری‌ها به داشتن خانه دوم و صرفه اقتصادی اندک باغداری در زمین‌های با مساحت کم به وجود آمده است، کاربران جدیدی را به‌منزله مصرف‌کننده آب وارد عرصه کرده است. مالکان خانه‌باغ‌ها و ویلاهای احداث‌شده در دل زمین‌های کشاورزی و باغات این منطقه، با حصارکشی دور املاک خود به حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق برای مصارف لوکس همچون استخر و آبیاری

در طول چند دهه اخیر، عرضه و تقاضای آب را در منطقه دچار تزلزل کرده است. در این جریان، الگوی کشت به خدمت امری فرامنطقه‌ای یعنی توسعه اقتصادی در مقیاس ملی درآمده است و کشاورز که در گذشته در مقام تولیدکننده مستقل، متناسب با بازار محلی دست به انتخاب نوع محصول برای کشت می‌زد، امروزه به مصرف‌کننده سیاست‌های کشاورزی دولت تبدیل شده است.

پاسخگویان، این تغییرات را - که از دهه هفتاد شمسی به‌طور جدی آغاز شده است - نتیجه افزایش مشوق‌های دولتی برای کاشت محصولات پرآب‌بری همچون چغندر قند می‌دانند که در بازه دو دهه رشد دو تا سه برابری داشته است. محصولاتی که تابعی از بازار صنایع تأسیس‌شده در اطراف حوضه دریاچه ارومیه و به عبارت دیگر، محصولات با خرید تضمینی ازسوی دولت یا نهادهای متولی آن هستند و کشاورزان را وادار به کاشت محصولاتی می‌کنند که صرفه اقتصادی و اطمینان سودآوری به‌دنبال داشته باشند؛ درواقع، ماهیت ریسکی ثروت، سرمایه‌گذاری و کار در بخش کشاورزی و تجربه زیسته رویارویی با خطرات آن، سایه تهدیدکننده آینده ناخوشایند را در ادراک ذینفعان قرار داده است؛ به‌گونه‌ای که پیروی از الگوهای معرفی‌شده، درآمدزایی را جایگزین کشت متداول می‌کنند:

شیرویه ۶۴ساله، بدون تحصیلات و با ۵۰ سال سابقه در کشاورزی در این زمینه می‌گوید:

«کشاورزی جوابگوی دخل و خرج نیست. سه هکتار زمین داشتم کلی پول تراکتور و کمباین و کود و سم می‌دادم، آخرشم یک به سه می‌شد. تازه با کلی منت می‌خریدن ... بعضی سال‌ها هیچی نداشتیم، به سیل می‌اومد دار و ندارمون رو می‌برد. بعدش دولت اومد گفت چغندر بکارید پولش خوبه، ازتون می‌خرم. ما هم چغندر کاشتیم، همه کاشتن ... الانم که می‌گن نکارید آب زیاد مصرف می‌کنه».

«س: اگر چغندر آب زیاد مصرف می‌کنه، چرا محصول دیگه‌ای نمی‌کارید؟

ج: ما قشر ضعیفیم چاره‌ای نداریم. هر محصولی که دولت می‌گه خریدشو تضمین می‌کنه، می‌کاریم. کشاورزی دو سر

هرچقدر خدا داد همون اندازه می‌ریختیم پای زمین. میرآب تقسیم می‌کرد همه قانع بودن، همیشه سفره‌ها پربرکت بود. چی چست رو کی خشک کرد؟ آبا و اجداد ما تا بودند، پُر بود» (علی، ۷۲ساله، بدون تحصیلات، با ۶۰ سال تجربه کار در کشاورزی).

بیانات این سوژه، از وجود نظم حاصل از نظام مشارکتی محلی و تلاش افراد برای بهره‌برداری از منابع آب، با حفظ تعدی نکردن به حقوق دیگری خبر می‌دهند که از بین رفتن آن، عدم قطعیت و انگیزه پایین کشاورزان و بهره‌برداران محلی را نسبت به حفظ منابع آب به‌دنبال داشته است. ذکر این نکته ضروری است که حقابه‌ای که در حال حاضر، نهادهای متولی توزیع‌کننده آب حوضه در اختیار دارند، بر مبنای حقابه‌های فردی تعیین می‌شود؛ بدین معنی که هر کشاورزی سهم معینی از منابع آبی در دسترس دارد که می‌تواند آن را مطالبه و مصرف کند؛ این در حالی است که از دیدگاه پاسخگویان حقابه‌های گروهی که در گذشته و در جریان مشارکت فعال کشاورزان به‌منزله سیستم مطلوب پذیرفته شده‌اند، تعادل را در راستای حفظ عدالت جمعی و مصرف پایدار از طریق انطباق با شرایطی چون نوع محصول، مساحت زمین و میزان بارندگی سالانه تضمین می‌کرده است. در این زمینه محمد ۴۳ساله، با تحصیلات زیردیپلم و ۱۲ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«بی‌عدالتی هست تو تقسیم آب. بیا من بهت نشون بدم چند نفر هستن زمینشون یک‌سوم زمین من نیست؛ ولی همه‌مون مثل هم حقابه داریم، هشت ساعت در هفته. شما بگو من چیکار کنم وقتی کفاف نمی‌کنه. ساقه گیاه پلاسیده می‌شه ... چاه نزنم چیکار کنم، بیان مرد و مردونه دوباره تقسیم کنن. من مال کسی رو نمی‌خوام حق خودمو می‌خوام، حقابه من بیشتر از اینه».

ویژگی دیگر مقوله زوال ماتیتورینگ فردی - محله‌ای، ناکارآمدی قواعد محلی در راهبری اوضاع فعلی است. آنچه از مصاحبه‌های انجام‌شده برمی‌آید، به ناتوانی اثرگذاری قواعد محلی گذشته و مشروعیت‌نداشتن تشکلهای محله‌ای ایجادشده در حال حاضر مربوط است. با وجود اینکه در برخی روستاها و واحدهای هم‌آب کشاورزی، تلاش

درختان میوه روی می‌آورند؛ پدیده‌ای که از نگاه سوژه‌های این پژوهش در پاسخ به اقتصاد وابسته کشاورزی و ناتوانی کشاورزان محلی برای جلوگیری از تغییرات کاربری روی داده است.

در این زمینه سعید ۳۵ساله، با تحصیلات کارشناسی و ۶ سال سابقه در کشاورزی، می‌گوید:

«روستای ما تقریباً نود درصد از بین رفته. پر شده از ویلاهایی یک هکتاری و حتی کمتر. کیا مشترین؟ دکتر و مهندس، پولدارای تبریز و ارومیه میان زمین رو می‌خرن و ویلا می‌سازن. پدر من شش هکتار زمین داشت تا حالا چهار هکتارش رو به سه نفر فروخته؛ چون هیچ سود واقعی تو باغداری نیست. یه سال خیلی خوبه سال دیگه سرما می‌زنه اونقدر بدهکار می‌شی که تا سه سال باید قسط و بدهی پس بدی».

زوال ماتیتورینگ فردی - محله‌ای

از دیگر مقوله‌های مرتبط با شرایط علی، زوال ماتیتورینگ فردی - محله‌ای است که در نتیجه دو عامل کم‌قدرتی یا بی‌قدرتی اجتماعات محلی در کنترل و تنظیم حقابه‌های کشاورزی و معنزدودگی و ناکارآمدی قواعد محلی ایجاد شده است. آنچه در سطر سطر مصاحبه‌های انجام‌شده نمایان است، به نوعی استیصال مشارکت‌کنندگان از کنشگری مستقیم در مدیریت منابع آبی در دسترس اشاره دارد. کمبودی که پاسخگویان آن را نتیجه دخالت همه‌جانبه دولت و متکلم وحده بودن نهادهای مرتبط آن و به بیرون رانده شدن خود مربوط می‌دانند؛ به‌گونه‌ای که تشکلهای آبیاری موجود را صورتی، بدون کارایی و نمایشی و بی‌نظمی و هرج‌ومرج را مهم‌ترین ویژگی سیستم‌های تخصیص و توزیع‌کننده آب دولتی می‌دانند.

در این زمینه کهن‌سال‌ترین مشارکت‌کننده با تأکید بر هرج‌ومرج ناشی از زوال قدرت گروهی - محله‌ای برای کنترل و حفظ منابع آبی می‌گوید:

«همه ارباب خودشون شدن، قدیم یه قطره بیشتر می‌گرفتی، حیثیت آدم تا آخر لکه‌دار می‌شد؛ چون آب امانت بود،

کشاورزان است؛ درک و تفسیری که بار تداوم خشکی دریاچه ارومیه را بر دوش نهادهای دولتی گذاشته و آن را مانعی بر سر راه اثرپذیری کنشگری محلی در راستای حفاظت از منابع آبی می‌داند و در نهایت انفعال کشاورزان در سطح مداخله را اجتناب‌ناپذیر می‌پندارد. این دیدگاه معتقد است دولت که می‌خواهد نقش نظام جایگزین سیستم‌های گذشته را ایفا کند، در بازسازی قواعد، مانیفستورینگ و اجرای قوانین بازمی‌ماند. چنین وضعیتی، بحران آبی موجود را بحرانی سیاسی - مدیریتی و تابع بی‌نظمی در سطح کلان تصمیم‌سازی تلقی می‌کند.

تحلیل روایت‌های کشاورزان نشان می‌دهد ناهماهنگی بین دستگاه‌های مسئول در تعیین، توزیع و نظارت بر منابع آبی موردنیاز کشاورزان، پاسکاری نهادهای متولی، بلا تکلیفی در تعریف و اجرای قوانین و تضعیف و به رسمیت نشناختن شوراهای محلی در عمل، نشانه‌هایی برای نقص عملکرد نهادهای سیاسی - اجرایی مرتبطاند. از سوی دیگر، جدی‌نبودن در اجرای قانون، تبصره‌های حمایتی از متخلفان و نبودن نظارت‌های سازمان‌یافته، عاملی در تشدید هرج‌ومرج حوضه آبی میان کشاورزان است.

عباس ۳۳ ساله، با تحصیلات زیردپلم و ۱۱ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«دولت این بلا رو سر دریاچه آورده. دو تا مسئول با هم سر به قانون توافق ندارند. خودشونم نمی‌دونن چیکار می‌کنن. یه ماه میان بلدوزر می‌اندازن اون تو، نمک جمع می‌کنن. ماها که مال این منطقه‌ایم، دریاچه مال ماست بهمون نمی‌گن چیکار می‌کنن. دوباره چهار ماه می‌خوابه یه دسته دیگه میان. من به هیچ کدومشون اعتماد ندارم؛ چون حرفشون یکی نیست، صادق نیستند. من اخبار رو دنبال می‌کنم. چند گروه محقق خارجی رو آوردن چرا نتونستن درستش کنن؟ چون نخواستن. حالا زورشون به کشاورز رسیده می‌گه تو کم مصرف کن. ما همین جوری هم کم مصرف می‌کنیم اینم مصرف نکنیم باید آواره شهر بشیم. سرمایه و زندگی مون رو ول کنیم».

در این زمینه وحید ۲۸ ساله، با تحصیلات زیردپلم و ۵ سال

کشاورزان بر پیروی از الگوهای گذشته است، تغییراتی همچون ورود مالکان جدید، کاربران آب را به‌سوی قواعد جدید دولتی سوق می‌دهد. از سوی دیگر، سازمان‌های محلی ایجادشده به‌وسیله نهادهای مربوط، به دلیل قدرت اندک آنها در مداخله مستقیم در مدیریت منابع آبی، از سوی کشاورزان به رسمیت شناخته نمی‌شوند. مجموع این عوامل، کنترل و نظارت کشاورزان و اجتماعات آنها را از بین برده و باور به تغییر و اصلاح شرایط را به استیصال تبدیل کرده است.

شرایط زمینه‌ای

از دیدگاه پاسخگویان، دو مقوله محوری «اعتبار مخدوش‌شده سیاستگذار-مجری» و «پارادوکس کنش جمعی»، اثر شرایط علی را بر بروز پدیده بحران آب در منطقه بررسی شده تشدید و در هیئت زمینه‌های تداوم و بازتولید بحران ایفای نقش می‌کنند.

جدول ۳- مقولات محوری مربوط به شرایط زمینه‌ای

مقوله اصلی	خرده‌مقوله اولیه
اعتبار مخدوش‌شده	نقص عملکرد نهادهای سیاسی - اجرایی
سیاستگذار-مجری	کمبود نظارت قوه قهریه برای برخورد با بهره‌برداران ناقض قوانین نبودن اراده کنترل بحران فساد بروکراتیک
پارادوکس کنش جمعی	رقابت محلی برای تملک آب پایبند نبودن به قواعد و تفاهم‌های جمعی

اعتبار مخدوش‌شده سیاستگذار - مجری

نخستین مقوله از شرایط زمینه‌ای به بی‌اعتمادی کنشگران محلی به نهادهای سیاستگذار - مجری در امر مدیریت منابع آب و حل بحران آب دریاچه ارومیه مربوط است. آنچه از نگاه مصاحبه‌شوندگان شرایط را برای تشدید بحران دریاچه ارومیه فراهم می‌کند، حاصل اعتبار مخدوش‌شده سیاستگذار - مجری، نزد مهم‌ترین گروه از بهره‌برداران منابع آبی یعنی

سابقه در کشاورزی نیز می‌گوید:

«تو این مملکت نتیجه عمل به قانون، شکسته. اونى که خلاف می‌کنه دو روز چاهش رو می‌بندند، فرداش دو تا دیگه می‌زنه. شش ماه بعدشم مجوزش رو می‌دن».

این در حالی است که مقطعی و عبث‌بودن طرح‌ها و تصمیم‌ها و ناپایداری قوانین، نشانی بر نبودن اراده کنترل بحران تفسیر می‌شود و حمایت‌نکردن دولت در سال‌های بی‌آبی و عمل‌نکردن مسئولان به وعده‌های خود و قربانی بازی‌های سیاسی بودن کشاورزان در زمان انتخابات، سبب ایجاد بی‌اعتمادی میان بهره‌برداران شده است؛ عنصری که در سطر به سطر اظهارات پاسخگویان حضور پررنگ دارد و فساد بروکراتیک که در قالب رشوه‌گیری ناظران و مسئولان، پارتی‌بازی در سهمیه‌بندی آب و نبود کانال ارتباطی مستقیم بین مسئولان رده‌بالا و نماینده کشاورزان محلی نمایان می‌شود را تشدید می‌نماید.

وحید ۲۸ساله:

«موقع انتخابات این نماینده میاد اون شورا میاد، حقابه‌تون رو سند می‌دیم، اینقدر سهم آبتون رو می‌بریم بالا ... همش دروغ ... خدا شاهده یه حرف راست ندارن بزمن. از کشاورز رأی می‌خرن؛ چون جمعیت زیاده. میرن پشت سرشون رو نگاه نمی‌کنن».

رجب ۶۶ساله، بدون تحصیلات و با ۵۵ سال سابقه در

کشاورزی چنین می‌گوید:

«اینا خدا رو بنده نیستن، پول بریز تو جیبش قانون رو برات می‌نویسه».

پارادوکس کنش جمعی

مقوله عمده دیگر، پارادوکس کنش جمعی است و به معنی آن است که در شرایط بحرانی افراد ترجیح می‌دهند عمل جمعی که در نهایت برای آنها نفع شخصی به همراه خواهد داشت، به وسیله دیگر اعضای گروه انجام شود تا خود دچار هزینه نشوند. اولسون^۱ (1965) در کتاب منطق کنش جمعی این مفهوم را مطرح کرده و معتقد است وقتی گروه اجتماعی،

بزرگ می‌شود، عمل‌کردن در راستای نفع گروه، نفع فردی بسیار کمی دارد؛ به طوری که انگیزه‌ای برای فرد باقی نمی‌ماند تا در راستای منافع گروه بزرگ عمل کند. در این حالت پارادوکس کنش جمعی بروز می‌کند. نتایج تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده نشان می‌دهند در شرایطی که تصور وفور آب وجود داشته باشد، مصرف آزادانه و بی‌قیدوبند دخایر و منابع آبی بدون پرداخت هزینه صورت گرفته است. موضوعی که با پدیدآمدن شرایط کم‌آبی و بحران به رقابتی‌شدن تدریجی آن منتهی شده است؛ رقابتی که در راستای تنظیم چگونگی و میزان دسترسی به آب با اهداف پایداری و حفاظت از آن انجام نشده است؛ بلکه از طریق مصرف حداکثری منابع آب به وسیله افراد، بدون توجه به سهم دیگران، محیط زیست و آیندگان از آن انجام شده است.

تحلیل ساختار روابط اجتماعی بهره‌برداران محلی، نشان‌دهنده تمایل اندک آنها برای کاهش مصارف آبی خود از طریق کنش‌های فردی است؛ در واقع، ابهام و بی‌اعتمادی کشاورزان از فایده‌مندی و نتیجه‌بخشی کنش فردی‌شان برای حفاظت از منابع آبی، نتیجه دو عامل است: نخست، شعاع گسترده جمعیت درگیر و اثرگذار بر حوضه آبریز دریاچه ارومیه و وجودنداشتن وفاق جمعی مبنی بر رعایت همگانی به بهای بی‌توجهی به منافع شخصی. دوم، بی‌اعتمادی به نهادهای کلان مدیریت منابع آبی حوضه و جدی‌نبودن و حمایت‌نکردن آنها و در نتیجه ناکامی‌ها از اثرگذاری فردی.

رضا ۴۹ساله، با تحصیلات دیپلم و ۱۳ سال سابقه در

کشاورزی می‌گوید:

«دریاچه رو من و شما و این روستا و ده تا روستا نمی‌تونه احیا کنه. همه باید دست‌به‌دست هم بندند ... می‌دونید چند روستا ورودی آب به دریاچه دارن؟ از کجا معلوم بقیه هم رعایت کنن؟ همه دنبال نفع شخصی شون هستن. هیچ‌کی حاضر نیست از سهم آب خودش بزنه که بره به دریاچه. آب اضافی هم باشه بازم مصرف می‌شه».

همان گونه که در نمونه مصاحبه ذکر شده پیداست، ابهام و نگرانی کشاورزان در این زمینه که آیا سایر کشاورزان منطقه

¹ Ollson

درک و تصور کنشگران از بحران آب است، بیشتر تفاسیر به دنبال شناخت‌های «فاعل» تعریف می‌شوند تا شناخت‌های «ناظر»؛ یعنی ملاک مقوله‌سازی‌ها براساس تفاسیر فاعلان اجتماعی در نظر گرفته شده است. به همین دلیل نمی‌توان هرگونه قضاوتی را درباره‌ی درستی یا نادرستی برداشت‌های کشاورزان از اجبار به مصرف آب اعمال داشت. نتایج حاصل از کدگذاری یافته‌ها نشان می‌دهند تک‌شغلی بودن بیشتر کشاورزان و در نتیجه، منبع واحد درآمدزایی خانوار، بیکاری‌های فصلی و بی‌اعتمادی از سالم ماندن محصولات و نبود حمایت‌های دولتی برای جبران خسارت‌ها و هزینه‌های بالای استفاده از فناوری‌های موجود، مصرف آب را در حجم‌های غالباً نامتعارف برای کشاورزان توجیه می‌کند.

سعید ۵۰ساله، بدون تحصیلات و با ۴۰ سال سابقه کار در کشاورزی چنین اظهار می‌کند:

«کشاورزی یعنی آب. می‌گن کشاورزی خشکسالی آورده، کشاورز بدبخت چیکار کنه. کل سال منتظر برداشت پاییزه خدا می‌دونه گندمش به درد بخوره، ازش بخرن، با چه قیمتی بخرن؟ آب رو هم ازمون بگیرن باید بریم شهر کارگر بشیم تازه اگه کار باشه».

از سوی دیگر، اضطراب ناپایداری کشاورزی در نتیجه کاهش منابع آبی، اضطراب بهره‌برداران محلی را برای حداکثرسازی سود مقطعی در سایه بهره‌برداری تمام و کمال از محصولات آبی به دنبال دارد؛ به گونه‌ای که منفعت حال حاضر را به ابهام ثبات درآمد کشاورزی در آینده ترجیح می‌دهند.

روبه‌رو نشدن با بحران در حافظه جمعی

نتایج حاصل از تحلیل مصاحبه‌ها نشان می‌دهند روبه‌رو نشدن با بحران آب در حافظه جمعی کشاورزان، عاملی برای ادامه روند مصرف و نداشتن انضباط لازم برای مدیریت و دفع اثرات بحران در مقیاس محلی است. مطالعات موجود درباره نظام آبیاری ایران نشان می‌دهند بخش غربی کشور به دلیل اینکه بیشترین میزان باران سالانه را دریافت می‌کرده و

در راستای اهداف جمعی حاضرند بخشی از منافع شخصی خود را نادیده بگیرد یا خیر، سبب بی‌انگیزگی در هرگونه اقدام فردی همسو با حل بحران دریاچه شده است. چنین تناقضی با افزایش تعداد کنشگران جمعی شدت می‌یابد؛ به گونه‌ای که ضرورتی برای مشارکت خود به منزله یک فرد نمی‌بیند. بازی منافع درباره این کالای عمومی به حدی شدت می‌یابد که هم رقابت محلی برای دستیابی به آن بیشتر می‌شود هم قواعد و تفاهمات جمعی، قربانی حداکثرسازی بهره‌برداری از منابع آبی می‌شود.

شرایط مداخله‌ای

شرایط مداخله‌ای یا میانجی، شرایط کلی و وسیع‌تری هستند که بر چگونگی کنش - کنش متقابل اثر می‌گذارند (استراس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۰۴). این شرایط را مجموعه‌ای از متغیرهای میانجی و واسط تشکیل می‌دهند که مداخله سایر عوامل را تسهیل یا محدود می‌کنند و جنبه علی و عمومی دارند (دانایی فرد و اسلامی، ۱۳۹۰: ۶۵).

جدول ۴- مقولات محوری مربوط به شرایط مداخله‌ای

مقوله اصلی	خرده‌مقوله اولیه
معیشت آب‌بنیان	امنیت شغلی - سرمایه‌ای در سایه آب اضطراب تولید حداکثری و اضطراب درآمد مقطعی
روبه‌رو نشدن با بحران	باورناپذیری اتمام منابع نوسانات منابع آبی و کمبودهای زودگذر
در حافظه جمعی	

معیشت آب‌بنیان

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند وابستگی معیشتی کشاورزان بر زندگی اقتصادی آنها سایه می‌اندازد و دشواری‌هایی را برای آنان در مقایسه با سایر مشاغل ایجاد می‌کند؛ در واقع، درهم تنیدگی آب و سرمایه (زمین)، فشار مضاعفی را بر کشاورزان برای مصرف آب بدون توجه به میزان منابع موجود تحمیل می‌کند. ذکر این نکته ضروری است که به دلیل اینکه هدف اصلی این پژوهش، بررسی

جدول ۵- مقولات محوری مربوط به راهبردها

مقوله اصلی	خرده‌مقوله اولیه
راهبری انفرادی و گسست جمعی	حفاظت از قلمرو آبی و صیانت از حقایق فردی و مصلحت‌اندیشی فردی و کمرنگ‌شدن آرمان‌های جمعی
تشکل‌یابی خویشاوندی - محله‌ای	جستجوی اعتماد در شبکه‌های دارای منافع مشترک محلی نظارت درون‌گروهی و تشکیل گروه‌های آب‌بران

راهبری انفرادی و گسست جمعی

نتیجه تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده، ترکیبی از راهبردها را برحسب اینکه هزینه و منافع هر یک از آنها برای پاسخگویان چه میزان است، نشان می‌دهد. یکی از راهبردهای کنشگران برای کمک به حل بحران دریاچه ارومیه، راهبری انفرادی و گسست جمعی در قالب حفاظت از منابع آبی موجود است. این راهبرد مانند تیغه دلبه عمل می‌کند؛ یعنی هم کنشگری فردی برای صیانت از منابع آب موجود را افزایش می‌دهد، هم راه را بر مشارکت‌های اجتماعی و محلی برای کنترل بحران موجود می‌بندد.

احمد ۴۱ ساله، با تحصیلات زیردیپلم و ۱۵ سال سابقه در کشاورزی چنین می‌گوید:

«من به سهم خودم برام مهمه برای آینده بچه‌هام تلاش کنم. اونا حق دارن این طبیعتی که خدا داده رو ببینن و لذت ببرن. حق دارن اگه دلشون خواست شغل خانوادگی رو ادامه بدن. شاید صرفه‌جویی برای کشاورزی بی‌معنی باشه؛ چون گیاه بدون آب معنی نداره. این شیر آب خونه نیست بیندیش مصرف کم بشه؛ ولی کاری ندارم هسایه‌ام چجوری حقایق خودش رو استفاده می‌کنه. نمی‌تونم بگم آقا زمینت رو با آب نشور».

با وجود این، این رفتار تنها واکنشی موقت به موقعیت‌های نامطلوب و فشارهای محیط است که در بیشتر مواقع، با شدت گرفتن فشارهای محیطی ناشی از درهم‌تنیدگی منابع آب، محو می‌شود و در چرخه بازتولید بهره‌برداری حداکثری قرار می‌گیرد.

آب‌های سطحی فراوانی داشته است، در طول مقاطع تاریخی بسیار کمتر از مناطق شرقی کشور، مشکل بی‌آبی داشته است؛ از این رو، به جز سالیان اخیر که در نتیجه پایین آمدن تراز دریاچه ارومیه و رودخانه‌های حوضه، شاهد وضعیت غیرمتعارف در حجم منابع آبی بوده‌اند، تجربه زیسته رویارویی با بحران آب را نداشته‌اند. چنین نگرشی، دیدگاه‌های پاسخگویان از پایان‌ناپذیر بودن منابع آب را حتی در شرایط فعلی، تداوم بخشیده است.

زهره ۵۳ ساله، بدون تحصیلات و با ۱۵ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«همین جوری نمی‌مونه، درست می‌شه. همیشه خشکسالی بوده. به سال دریاچه پرآبه به سال آب نداره. معنی نداره بگیم دریاچه نابود شده. روزی رو خدا می‌ده، روزی دریاچه رو هم خدا می‌ده. منتهی به سال می‌بینی محصول کمه به سال زیاده. دریاچه هم همین».

از سوی دیگر، مقطعی بودن حجم مخازن به منزله مأخذ کسب آگاهی کشاورزان، بارش‌های غیرمنتظره و نوسانات منابع آبی، واقعیت پایان‌پذیری آن را برای کاربران درک‌ناپذیر می‌کند و نبودن شواهد تاریخی برای تضعیف و نابودی کشاورزی در اثر تشدید بحران آب، راه را بر کنشگری فعال سد می‌کند.

راهبردها

راهبردها یا کنش - کنش متقابل در نظریه مبنایی، خصوصیات ویژه‌ای دارد؛ اول اینکه در حال تغییر است و در جریان روند پدیده از آن استفاده می‌شود؛ یعنی در حال تکامل است و در طول زمان دگرگون می‌شود. دوم، مقصود دارد و هدفمند است و در واکنش به پدیده یا برای اداره کردن آن به وجود می‌آید. اگرچه ممکن است این راهبردها در عمل در جهت بهبود اوضاع پدیده نباشند، پیامدهایی برای پدیده در بر خواهند داشت (استراس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۰۵).

رضا ۴۹ساله، با تحصیلات دیپلم و ۱۳ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«یه دست صدا نداره. چقدر تو جلسات شورا داد و بیداد کردم که بریم اعتبار بگیریم آبیاری قطره‌ای کنیم. چهار سال دیگه خودمون درمونده و آواره نشیم از بی‌آبی، مگه گوش دادن! اگه این آبی که ما می‌گیریم باید به دریاچه هم بریزه باید مدیریت بشه، نمی‌شه همه به فکر خودشون باشن. سه سال پیش اون باد و طوفان رو یادشون رفت. خوب کی مسئله؟ همش نمی‌شه بگیریم دولت، ما به عنوان کشاورز چه وظیفه‌ای داریم؟»

مصاحبه‌های ذکرشده نشان می‌دهند راهبری فردی، گسست از مدیریت جمعی منابع را در پی دارد که راه را بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی در حوزه کنترل و نظارت بر چگونگی به کار بردن آن مسدود می‌کند.

تشکل‌یابی خویشاوندی - محله‌ای

یکی دیگر از راهبردهای رویارویی سوژه‌های بررسی‌شده برای مداخله در حل بحران دریاچه ارومیه از طریق مدیریت منابع آبی، ایجاد تشکل‌های خویشاوندی - محله‌ای است که از طریق ایجاد شبکه مدیریت آب میان افراد دارای منافع یکسان و نظارت اعضا، هدایت می‌شود. این راهبرد، عاملیت تقویت‌شده افراد را در تعامل میان منافع جمعی و منابع موجود نمایان می‌کند.

طیب ۶۸ساله، بدون تحصیلات و با ۶۰ سال سابقه در کشاورزی چنین اظهار می‌کند:

«تو روستا هر پنج - شش خانوار که زمینشون کنار همه، هر کی با فامیل خودش، یه دسته‌ست. هر سال که آب کمه چند بار جمع می‌شن تصمیم می‌گیرن چطور استفاده کنن. اگه یه سال خشکسالی باشه توافق می‌کنن ساعت مصرف رو عوض کنن یا کم کنن.»

اگرچه مسئله اصلی در پژوهش حاضر، چگونگی تفسیر و رویارویی کشاورزان با پدیده خشک‌شدن دریاچه ارومیه است، آنچه در طول مصاحبه‌ها بر پژوهشگران نمایان شد این است که برای بیشتر پاسخگویان، مسئله دریاچه ارومیه تنها زمانی به بحران و نگرانی تبدیل می‌شود که برآیند آن را روی

منابع سطحی و زیرزمینی در دسترس خود مشاهده کنند. با وجود وابستگی عاطفی و نگرانی زیست‌محیطی آنها از روند افت سطح آب دریاچه، آنچه هویداست به تبعات اجتناب‌ناپذیر پدیده در زندگی روزمره‌شان پیوند دارد. این نکته را می‌توان در نگرانی پاسخگویان ساکن یا شاغل در بخش‌های جنوبی و شرقی دریاچه ارومیه که بحران را بیشتر لمس می‌کنند و در فصول گرما که سطح آب در دسترس به‌طور جالب توجهی پایین می‌آید، مشاهده کرد. در چنین مواردی، راهبرد ایجاد تشکل‌های کوچک محلی - خویشاوندی بیش از راهبرد راهبری انفرادی در جستجوی مدیریت منابع آبی است. رضا ۴۹ساله، با تحصیلات دیپلم و ۱۳ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«آب کم بشه برای همه بده. همین پریشب جلسه شورا بود، اومدن گفتن ساعت آبدی به زمین رو کم کنیم تا به همه برسه. وقتی ما نمی‌تونیم اونقدر که لازمه حتی به محصولات آب بدیم شما می‌گی به فکر آب شور دریاچه باشیم! پس کی خرج زن و بچه من رو می‌ده؟ آب کشاورزی چرا بره با آب شور قاطی بشه وقتی کفاف احتیاجات ما رو نمی‌ده؟ خشکسالی برای همه است، چه برای کشاورز، چه شهرنشین، چه دریاچه!»

همان گونه که در این نمونه آمده است، اضطراب معیشت آب‌بنیان بر اضطراب زیست‌محیطی پیشی گرفته است و هرگونه اقدام پیشگیرانه و مداخله‌گرایانه‌ای را با اولویت نیازهای معیشتی به تأخیر می‌اندازد.

پیامدها

کدگذاری این مرحله نتیجه مقوله‌بندی پاسخ‌هایی بود که برای سؤالاتی نظیر اثرپذیری پاسخگویان از شرایط فعلی دریاچه ارومیه مطرح شده بود. اینکه در نتیجه اعمال و تعامل‌هایی که افراد و گروه‌ها در چنان شرایطی صورت داده‌اند یا نتوانسته‌اند در پاسخ به موقعیت خاص صورت دهند، چه پیش آمده است یا پیش می‌آید (استراس و کوربین، ۱۳۹۰: ۱۵۰).

با توجه به پاسخ مصاحبه‌شوندگان، آثار و تبعات بحران

راهبردها جلب کند، اعتماد سیاسی را خدشه‌دار می‌کند و تقلای همگانی برای سبقتِ حداکثری از منابع آبی موجود را به‌همراه دارد؛ امری که هم به وضعیت موجود سرعت می‌بخشد هم مهم‌ترین عامل مقابله با بحران - یعنی مشارکت ذینفعان - را به اصلی‌ترین نیروی مخرب آن تبدیل می‌کند. مقوله‌ای که در اینجا، دومینوی منافع فردی نامیده شده است، از بازی معروف دومینو گرفته شده است که در آن یک حرکت سبب عکس‌العمل تک‌تک عناصر آن بازی در ادامه هم می‌شود. وضعیتی که در آن رقابت بر سر منفعت‌طلبی از منبع عمومی به الگویی همگانی تبدیل می‌شود. همان گونه که پاسخگویی در این زمینه به‌صراحت اعلام می‌کند:

«کی قراره این مشکل رو حل کنه؟ چرا همه چی رو می‌اندازن گردن کشاورز بدبخت؟ چون ما ضعیفیم؟ هیچ‌کی نمی‌تونه از سهم آبش بزنه. پس چی بخوریم؟ دولت مسئول خشک‌شدن دریاچه است خودشم درستش کنه. چرا تا می‌خوان رأی جمع کنن عزیز می‌شم میان سخنرانی می‌کنن. بذار یه چیزی بگم خیالتو راحت کنم. نه کسی به فکر دریاچه است نه کشاورز می‌تونه درستش کنه. برید یقه هرکی این بلا رو سرش آورده بگیرید» (عباس ۳۳ساله، با تحصیلات زیردیپلم و ۱۱ سال سابقه در کشاورزی).

در حالی که واگرایی، پیامدی معارضانه و در راستای حفظ تمامیت حقوق فردی است، واگذاری، مقوله‌ای است که برخی پاسخگویان آن را نتیجه عبث‌بودن تلاش‌های فردی و جمعی برای بهبود شرایط می‌دانند. بیشترین اظهارات پاسخگویان از رهایی زمین‌های کشاورزی و مهاجرت به شهرها خبر می‌دهد. پیامدی که نتیجه بدیهی بحران در منابع آب و تضعیف مشاغل وابسته به آن در روستاهاست که با تغییر کاربری و فروش و قطعه‌قطعه کردن اراضی همراه است. افزایش پدیده ساخت خانه‌های با مساحت کمتر از ۵۰۰ متر و ویلاسازی درون زمین‌های کشاورزی و باغات، خرده‌مالکی را در منطقه و مصرف منابع آب را با اهداف تفرجی و لوکس به‌شدت افزایش می‌دهد.

«از ده سال پیش تا الان بالای ۵۰ خانوار از روستا رفتن شهر. یا زمین‌هاشون رو فروختن یا ارث گذاشتن هزار تیکه شده. قبلاً یه زمین همسایه ما بود با یه نفر طرف حساب

آب در دریاچه ارومیه در سه مقوله اصلی واگرایی، واگذاری و امیدواری آورده و برای هرکدام به تفکیک زیرمقولاتی در نظر گرفته شده است که در ادامه به‌صورت مبسوط تشریح شده‌اند.

جدول ۶- مقولات محوری مربوط به پیامدها

مقوله اصلی	خرده‌مقوله اولیه
واگرایی و گسست	افزایش تنش‌های محله‌ای - بین‌روستایی و بحران امنیت بی‌اعتمادی به راهگشایی قوانین دومینوی منافع فردی و عطش بهره‌برداری حداکثری
واگذاری و تسلیم	رهاکردن کشاورزی و مهاجرت تغییر کاربری اراضی
امیدواری و مقاومت	کنشگری؛ تلاش برای مقاومت در برابر بحران باورهای مذهبی و اعتقاد به روزی‌رسان امید به تغییرات سیاسی - مدیریتی

نتایج حاصل از تحلیل مفاهیم و مقولات ظاهرشده نشان می‌دهند پاسخگویان، به رویارویی با بحران آب - که به‌طور مستقیم بر کیفیت زندگی، معیشت و روند شغلی آنها اثر داشته است - به سه شکل متفاوت پاسخ می‌دهند. باید توجه داشت که پیامدهای مقوله‌بندی‌شده در نتیجه درک بحران از طریق تصمیم برای سیاست‌های فردی درباره پاسخ به شرایط یا اثرات آن بر کشاورزان محلی است که پاسخگویان شاهد آن بودند. افزایش تنش‌های محله‌ای یا بین روستاها بر سر دسترسی به آب و تشدید بحران بی‌آبی از طریق پیگیری منافع شخصی، عواملی‌اند که سبب واگرایی و تضعیف اراده جمعی برای حل مشکل می‌شوند. مفهوم واگرایی اجتماعی به معنای ایجاد موانع برای شکل‌گیری ارتباط مولد است. داوود ۵۳ساله، با تحصیلات زیر دیپلم و ۳۵ سال سابقه در کشاورزی می‌گوید:

«برادر با برادر سر آب جنگ کردن. چند سال پیش اهالی دو روستا ریختن سر هم، نیروی انتظامی اومد والا همدیگه رو می‌کشتن».

این در حالی است که نبودن مرجع مطمئنی که توجه بهره‌برداران را برای چاره‌اندیشی و کنشگری در ساحت

بودی. الان اون زمین صد تا صاحب داره» (محمد ۴۳ ساله، با تحصیلات زیردیپلم و ۱۲ سال سابقه در کشاورزی). نکته جالب توجه درباره این مقوله همانند مقوله واگرایی، به چگونگی رویارویی کشاورزان در روستاهای مختلف با موقعیت جغرافیایی مربوط است؛ روستاهایی که به دریاچه نزدیک‌ترند، بیش از سایر روستاها در معرض واگذاری‌اند؛ به‌گونه‌ای که اقتصاد کشاورزی در نتیجه شورش منابع آب زیرزمینی به‌طور کامل از بین رفته است یا در معرض نابودی است. این طیف از پاسخگویان بیش از دیگران از تبعات ناشی از خشک‌شدن دریاچه ارومیه آسیب دیده‌اند و امکانی برای بازسازی و بازگشت به دوران پرآبی و شکوفایی، متصور نیستند و آن را رؤیایی غیرممکن می‌دانند:

«همه رفتن شهر، بعضی‌ها هم روستاهای پایین‌تر. تمام درخت‌ها خشکیدن آب شوره ریشه‌ها رو خراب کرده. حتی برای خوردن هم آب نداریم باید چند کیلومتر بریم دبه‌دبه آب بیاریم. شما تو دریا و ایستادی، یه زمانی همون جانیم متر آب بود؛ ولی الان کویره. کی فکر می‌کرد روزی دریا نباشه. ده - پونزده سال پیش می‌اومدی تو این فصل جای سوزن انداختن نبود؛ ولی دیگه تموم شد مگه خوابشو ببینیم» (سعید ۵۰ ساله، بدون تحصیلات و با ۴۰ سال سابقه در کشاورزی).

اما نقطه میانی این پیامدها، جایی است که پاسخگویان، مانند، مقاومت و امید را انتخاب می‌کنند. تلاش برای زنده نگه‌داشتن زمین، مدیریت فردی منابع آب، اعتقاد به روزی‌رسانی و امید به بهبود وضعیت سیاسی کشور، کنشگری را در آنها تقویت می‌کند و سبب می‌شود مانند و ساختن را به معارضه یا متارکه ترجیح دهند. این پیامد بیش از همه میان پاسخگویانی مشهود است که هنوز کشاورزی مهم‌ترین منبع درآمدی آنهاست و بحران دریاچه ارومیه اختلال جدی در چرخه آبیاری روستایی‌شان ایجاد نکرده است.

نتیجه

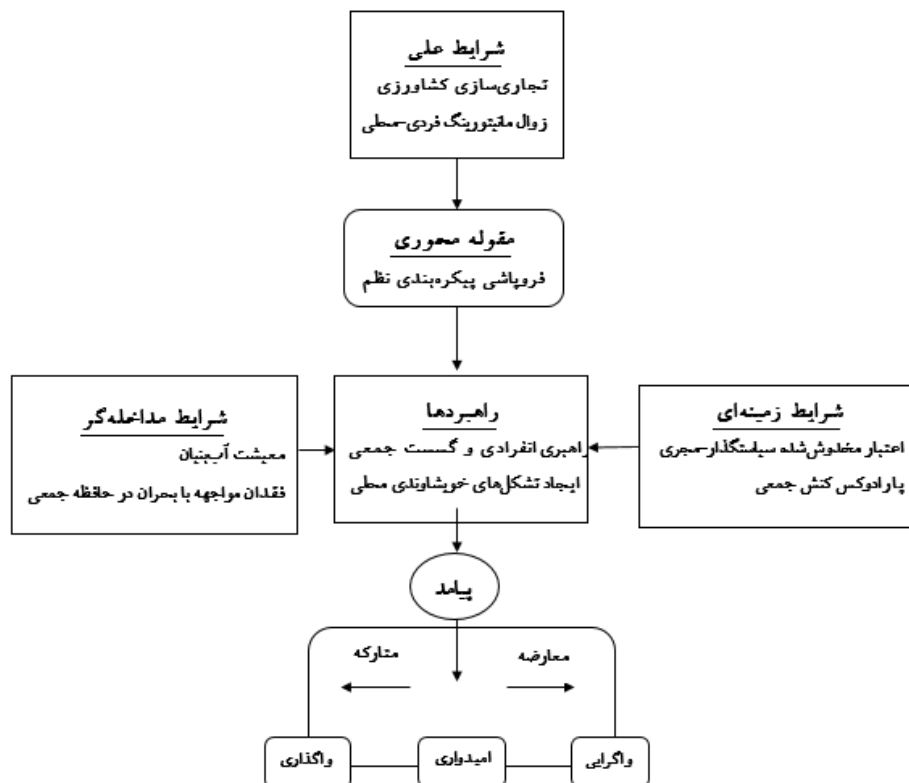
پژوهش حاضر با هدف فهم جامعه‌شناختی از معنای ذهنی کشاورزان حوضه دریاچه ارومیه از پدیده‌ای عینی یعنی بحران آب، انجام شده است. به بررسی درک و تصور مهم‌ترین و بی‌واسطه‌ترین بازیگران مرتبط با بخش آب، در حوزه‌های

شناختی به‌ویژه با روش‌شناسی کیفی و رویکردهای امیک توجه چندانی نشده است؛ از این رو، در این پژوهش تلاش شد با روش نظریه زمینه‌ای، چگونگی درک و تفسیر کشاورزان و باغداران ساکن یا شاغل در حوضه دریاچه ارومیه بررسی و نشان داده شود که این جمعیت همیشه متهم به اتلاف منابع آبی، چه روایتی از چگونگی شکل‌گیری و تداوم این بحران دارند. نگاه عمیق به روایت کنشگران در این پژوهش نشان می‌دهد تغییر شرایط کم‌آبی به بحران آب، فرایندی است که در نتیجه در هم شکستن انضباط ساختارهایی است که صدها سال قدمت داشتند و توانایی مدیریت و حل بحران‌های طبیعی و انسانی را به‌همراه داشته است؛ بنابراین، مقوله هسته‌ای که خود را در این پژوهش آشکار می‌کند، «فروپاشی پیکره‌بندی نظم پیشین» است. آنچه در سطر سطر روایات پاسخگویان حضور پررنگ دارد، آشفتگی، نابسامانی و برهم خوردن نظمی است که از نگاه آنان در گذشته - هرچند با نقایص مختلف - جاری بوده است و ضعف دولت در اعمال حاکمیت و جایگزینی با حکمرانی محلی، عدم شفافیت در تعریف، کنترل و نظارت وضعیت جدید، رقابت افراد را برای کسب سهم از آب‌های موجود به فاجعه تبدیل کرده است. نتایج این پژوهش همسو با یافته‌های حاتمی و نوربخش (۱۳۹۸)، نشان می‌دهند کشاورزان حوضه، مسئولیت‌های دولت را برای هرگونه نابسامانی و کاستی موجود، تنها عامل مطمئن می‌یابند؛ زیرا چنین می‌پندارند که انحصار تصمیم‌گیری و سیاستگذاری دولت در همه ابعاد زندگی مادی و معنوی انسان‌ها و کنترل تمام و کمال منابع طبیعی، عرصه را بر کنشگری فردی آنها می‌بندد یا دست‌کم آن را محدود می‌کند؛ به عبارت دیگر، دولت به‌دلیل تسلط بر منابع مادی و معنوی جامعه، اولین و قدرتمندترین تصمیم‌گیرنده و کنشگر در عرصه ساختار اجتماعی و اقتصادی جامعه است که خود مسئول و بازتولیدکننده بحران دریاچه ارومیه از طریق ناکارآمدی در هماهنگی کیفیت و کمیت اختصاص حبابه‌های کشاورزان، جدی‌نبودن و بروکراسی فاسد، بی‌اعتمادی و پوپولیستی است؛ به‌گونه‌ای که نقش خود را در بحران موجود در قالب قربانی وضعیت و نه عامل یا تسهیل‌کننده و حتی

رساندن سود و منفعت‌طلبی فردی را بدون توجه به امکان در دسترس بودن منابع در آینده دنبال و حکمرانی محلی را به شدت تضعیف می‌کند و در نهایت، برآیند تمام این شرایط بحران آب را در طی چند دهه اخیر رقم زده است. اگرچه کشاورزان راهبردهای خود را در غیاب نظام حکمرانی مشروع، برای مدیریت وضعیت موجود به کار می‌برند و تلاش می‌کنند نظمی فردی یا جمعی را در مقیاس خرد خویشاوندی - محله‌ای ایجاد کنند، نتایجی که به دنبال دارد، در دو جهت مخالف عمل می‌کنند. پیامدهایی که در قالب تعارض و واگرایی سبب تشدید بحران می‌شوند یا کناره‌گیری و واگذاری زمین‌های کشاورزی را در پی خواهند داشت و گروهی که با مقاومت و امید، سعی دارند بر بحران فعلی غلبه کنند؛ این یافته با نتایج عبداللهی و همکاران (۱۳۹۶) هم‌راستاست.

بازیگر تصور می‌کنند. این نتایج نشان می‌دهند تقابل سیاست روزانه و سیاست خط‌مشی‌های دولتی در چگونگی دسترسی و مدیریت منابع آبی مطابق با نظریه‌های جامعه‌شناسی سیاسی آب است (Molina, 2008). جایی که تحریف سیاست‌های دولتی سبب حذف گروه‌های مردمی از کنش‌های سیاست‌گذارانه شده است؛ این یافته با مطالعه هریس و همکاران (2017) همسوست. این کنش‌مندی شعاع بزرگی را از ظهور سیاست تجاری‌سازی کشاورزی که بر کشاورزان تحمیل شده است تا زوال مانی‌تورینگ فردی و محله‌ای در بر گرفته است.

از نگاه کشاورزان، با در هم شکسته شدن نظام‌های آبیاری سنتی و از بین رفتن حاکمیت محلی، هم ذخایر منابع آبی از بین رفته است، هم در سرمایه اجتماعی و ریشه‌ای‌ترین اخلاقیات نفوذ کرده و بذریع‌اعتمادی را در روابط بین‌فردی و جمعی کاشته است؛ روالی که تلاش برای به حداکثر

نمودار ۱- الگوی ادراکی کشاورزان از بحران آب در حوضه دریاچه ارومیه

همین دلیل احیای اعتماد نهادی اگرچه بسیار دشوار، زمان‌بر و مستلزم تغییرات اساسی در حوزه مدیریت کلان است، تنها مسیر دستیابی به نیروی مادی و معنوی بهره‌برداران محلی است. آنچه آشکار است، این است که ویژگی‌های فیزیکی سیستم‌های آبیاری و آبرسانی (شبکه گسترده، کانال‌ها و سدهای بزرگ و ...) کنش جمعی را به پیش‌نیازی برای مدیریت آب تبدیل کرده است. هیچ گروه و ذینفع مرتبط با منابع آبی، قادر به مدیریت این سیستم‌ها به‌تنهایی نیست؛ بنابراین، برنامه‌های مشارکتی باید از قالب شعار و نمایش خارج شوند و با نگاه به شکست‌های گذشته، آینده را با حضور و نقش پررنگ تمام ذینفعان و بهره‌برداران ترسیم کنند.

در گام بعدی، روستاهای حوضه را از طریق برنامه‌های همگانی گرد هم آورند و اجتماعات و گروه‌های هم‌منفعت تشکیل دهند تا ضمن آشنایی کشاورزان با نقش فردی آنها در کاهش خطرات بحران و تلاش برای احیا، همکاری‌های بین‌روستایی برای چگونگی مصرف منابع آبی تسهیل شوند. شاید از ساده‌ترین و در عین حال راهبردی‌ترین اقداماتی که دستیابی به آن مستلزم عملیات به‌لحاظ زمانی کمتری باشد، حساس‌کردن کشاورزان به سرنوشت خودشان در صورت ادامه بحران باشد. این راهکار می‌تواند بازاندیشی بهره‌برداران را نسبت به مصارف خود در پی داشته باشد که البته بدون همکاری و ارائه تسهیلات دولتی برای طرح‌های کاهش مصارف آبیاری امکان‌پذیر نخواهد بود؛ زیرا بخش مهمی از منابع آبی با مکانیزه‌کردن سیستم‌های آبیاری به چرخه طبیعت بازمی‌گردد که به دلیل هزینه‌های هنگفت آن برای بیشتر کشاورزان خرده‌پا، بدون حمایت دولت و نهادهای خصوصی غیرممکن است.

منابع

استراس، الف. و کوربین، ج. (۱۳۹۰). مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، ترجمه: ابراهیم

نتایج پژوهش حاضر نکات مهمی را دنبال می‌کنند که در صدر آنها، تلاش کشاورزان برای مصونیت خود از داشتن هرگونه نقش مستقیم و غیرمستقیم در ایجاد بحران موجود است؛ در واقع احساس بی‌قدرتی در مقابل ساختارهای تصمیم‌گیرنده، تابعیت آنها از سیستم‌های تعیین‌یافته دولتی برای تعیین نوع کشت، تضمین فروش محصولات، مقدار مصرف محدودشده منابع آب و ... نشان‌دهنده انفعال ساختاریافته میان آنان است؛ زیرا با وجود مشاهده روند کاهش منابع آبی در دسترس خود، بهره‌برداران محلی به‌نوعی درصدد بهره‌برداری حداکثری از آن هستند. بی‌اعتمادی به نهادهای سیاسی، اطمینان‌نداشتن به حمایت‌های دولتی در زمان بحران و بی‌اعتمادی به یکدیگر و آینده مبهم کشاورزی، راه را بر هرگونه مداخله فردی سد و اخلاقیات را در زیر حجم سنگین منافع شخصی دفن می‌کند؛ اخلاقیاتی که تنها در صورت پیگیری جمعی می‌تواند بار مفهومی خود را برای کنشگران ثابت کند.

در این میان آنچه در عرصه راهکار برای برون‌رفت از شرایط موجود اهمیت دارد، توجه به ابعاد پیچیده اجتماعی، اقتصاد سیاسی و فرهنگی مسئله است که نیاز به مطالعات گسترده‌تر و طولانی‌تری را مشخص می‌کند؛ اما آنچه برای نگارندگان مقاله حاضر آشکار است، این است که اگر کشاورزی و کشاورزان مسئول برداشت حداکثری از منابع آب موجودند، پس کلید مقابله با بحران آب را نیز در دست دارند.

پیشنهادها

نخستین گام مهم در حل بحران دریاچه ارومیه، جستجوی مقصر نیست؛ بلکه درگیرکردن مهم‌ترین بهره‌برداران منابع آبی این حوزه، یعنی کشاورزان، در سیستم تصمیم‌گیری و مشارکت محلی واقعی است. یافته‌ها نشان دادند بی‌اعتمادی به نهادهای دولتی نقش جالب‌توجهی در کناره‌گیری و سلب مسئولیت فردی کشاورزان از کنشگری در حل بحران دارد. به

۱۷۱-۲۹۴

افشار، تهران: نشر نی.

- Abdullaev, I. & Mollinga, P. (2010) "The Socio-Technical Aspects of Water Management: Emerging Trends at Grass Roots Level in Uzbekistan." *Water*, 2 (1): 85-100. 10.3390/w2010085.
- Berry, K. A. Jackson, S. Saito, L. & Forline, L. (2018) "Reconceptualising Water Quality Governance to Incorporate Knowledge and Values: Case Studies from Australian and Brazilian Indigenous Communities." *Water Alternatives*, 11 (1): 40-60.
- Blomley, N. (2008) "Simplification is Complicated: Property, Nature and the Rivers of Law." *Environment and Planning*, 40: 1825-1842.
- Conca, K. & Weinthal, E. (2018) "The Political Dimensions of Water." In *The Oxford Handbook of Water Politics and Policy*; Conca, K., Weinthal, E., Eds.; Oxford University Press: Oxford, UK.
- Dessai, S. & Sims, C. (2010). "Public Perception of Drought and Climate Change in Southeast England." *Environmental Hazards*, 9 (4): 340-357.
- Dudgeon, D. Arthington, A. H. Gessner, M. O. Kawabata, Z. I. Knowler, D. J. L  v  que, C. Naiman, R. J. Prieur-Richard, A. H. Soto, D. Stiassny, M. L. J. & Sullivan, C. A. (2006). "Freshwater Biodiversity: Importance, Threats, Status and Conservation Challenges." *Biol Rev*, 81: 163-182.
- Eastham, K. Coates, M. & Allodi, F. (1970) "The Concept of Crisis." *Canadian Psychiatric Association Journal*, 15 (5): 463-472.
- Giordano, R. & Vurro, M. (2010) "Fuzzy Cognitive Map to Support Conflict Analysis in Drought Management." En M. Glykas (Ed.), *Fuzzy Cognitive Maps*, Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 403-425.
- Habiba, U. Shaw, R. & Takeuchi, Y. (2012) "Farmer's Perception and Adaptation Practices to Cope with Drought: Perspectives from Northwestern Bangladesh." *Disaster Risk Reduction*, 1: 72-84.
- Hadden, S. G. (1991) "Public Perception of Hazardous Waste." *Society for Risk Analysis*, 1: 47-57.
- Harris, L. McKenzie, S. Rodina, L. Shah, S. H. & Wilson, N. J. (2017) "Water Justice: Key Concepts, Debates and Research Agendas." In: Holifield, R. Chakraborty, J. & Walker, G. (Eds). *The Routledge Handbook of Environmental Justice*. New York, NY, USA: Routledge. 338-349.
- Hutchings, P. Chan, M. Y. Cuadrado, L. Ezbakhe, F. Mesa, B. Tamekawa, C. & Franceys, R. (2015) "A Systematic Review of Success Factors in the Community Management of Rural Water
- پاشانزاده سیلاب، الف؛ رفیعیان، م. و شایان، س. (۱۳۹۵). «سنجش آسیب‌پذیری بخش کشاورزی در برابر بحران دریاچه ارومیه و چالش‌های تاب‌آوری جامعه روستایی»، *جغرافیا و مخاطرات طبیعی*، ش ۲۰، ص ۳۹-۵۷.
- حاتمی، ع. و نوربخش، س. (۱۳۹۸). «بازسازی معنایی بحران آب در شرق اصفهان براساس نظریه زمینه‌ای»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، د ۳۰، ش ۱، ص ۱۴۲-۱۲۳.
- حکمت‌نیا، م. و اسلامی، ف. (۱۳۹۵). «مطالعه درک کشاورزان از پدیده خشکسالی؛ مطالعه موردی: شهرستان گرگان»، *دومین همایش ملی پدافند غیرعامل در بخش‌های کشاورزی، منابع طبیعی و محیط زیست با رویکرد توسعه پایدار*، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار.
- دانایی‌فرد، ح. و اسلامی، آ. (۱۳۹۰). *کاربرد استراتژی پژوهشی نظریه داده‌بنیاد در عمل؛ ساخت نظریه بی‌تفاوتی سازمانی*، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- ستاد احیای دریاچه ارومیه. (۱۳۹۴). *دریاچه ارومیه، علل خشکی، تهدیدات احتمالی (۱)*، کمیته اجتماعی - فرهنگی ستاد احیای دریاچه ارومیه، دانشگاه شریف.
- صفی‌نژاد، ج. (۱۳۵۳). *نظام‌های تولید زراعی جمعی، قبل و بعد از اصلاحات ارضی*، تهران: توس.
- عبدالله‌زاده، غ؛ اژدرپور، ع. و شریف‌زاده، م. (۱۳۹۶). «بررسی ادراک روستاییان نسبت به تغییرات اقلیمی و راهبردهای سازگاری در شهرستان زابل»، *فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، د ۸، ش ۴، ص ۱۰۶-۸۵.
- عبداللهی، ع؛ زاهدی، م؛ صالحی، ص. و ذکایی، م. (۱۳۹۶). «نظام معنایی پدیده خشکسالی در میان کشاورزان استان اصفهان»، *فصلنامه توسعه محلی*، د ۸، ش ۲، ص

- the Success of Adaptation Strategies.” *Glob Environment Change*, 18 (3): 458–467.
- Prato, T. (2003) “Adaptive Management of Large Rivers with Special Reference to the Missouri River.” *Journal of the American Water Resources Association*, 39 (4): 935–946.
- Saarinen, T. (1966) *Perception of the Drought Hazard on the Great Plains*. University of Chicago Department of Geography, Research Paper.
- Schnegg, M. & Bollig, M. (2016) “Institutions Put to the Test: Community-Based Water Management in Namibia During a Drought.” *Arid Environ*, 124: 62–71.
- Slegers, M. (2008) “If Only it Would Rain: Farmers' Perceptions of Rainfall and Drought in Semi-Arid Central Tanzania.” *Journal Arid Environ*, 72 (11): 2106–2123.
- Tantoh, H. B. & Simatele, D. (2017) “Community-Based Water Resource Management in North-West Cameroon: The Role of Potable Water Supply in Community Development.” *South African Geographical Journal*, 26 (6): J166–183.
- Taylor, J. Stewart, T. R. & Downton, M. (1988) “Perceptions of Drought in the Ogallala Aquifer Region.” *Environmental Behaviour*, 20 (2): 150–175.
- Urquijo, J. & Stefano, L. (2016) “Perception of Drought and Local Responses by Farmers: A Perspective from the Jucar River Basin, Spain.” *Water Resources Management*, 30 (2): 577–591.
- Wilhite, D. A. & Glantz, M. H. (1985) “Understanding: The Drought Phenomenon: The Role of Definitions.” *Water International*, 10 (3): 111–120.
- Williams, B. L. Brown, S. Greenberg, M. & Kahn, M. A. (1999) “Risk Perception in Context: The Savannah River Site Stakeholder Study.” *Risk Analysis*, 19 (6): 1019–1035.
- Supplies Over the Past 30 Years.” *Water Policy*, 17 (5): 963–983.
- Jepson, W. Budds, J. Eichelberger, L. Harris, L. Norman, E. O'Reilly, K. Pearson, A. Shah, S. Shinn, J. & Staddon, C. (2017) “Advancing Human Capabilities for Water Security: A Relational Approach.” *Water Secur*, 1: 46–52.
- Kahan, D. M. & Slovic, P. (2006) “Cultural Evaluation of Risk: Values or Blunders?” *Harvard Law Review Fourm*, 119: 166–172.
- Kelly, E. Shields, K. F. Cronk, R. Lee, K. Behnke, N. Klug, T. & Bartram, J. (2018) “Seasonality, Water Use and Community Management of Water Systems in Rural Settings: Qualitative Evidence from Ghana, Kenya and Zambia.” *Science of the Total Environmen. Total Environ*, 628-629: 715–721.
- Linton, J. & Budds, J. (2014) “The Hydrosocial Cycle: Defining and Mobilizing a Relational-Dialectical Approach to Water.” *Geoforum*, 57: 170–180.
- Lund, J. R. (2015). “Integrating Social and Physical Sciences in Water Management.” *Water Resources Research*, 51 (8): 5905–5918.
- Mehta, L. (2001) “The Manufacture of Popular Perceptions of Scarcity: Dams and Water-Related Narratives in Gujarat, India.” *World Development*, 29 (12): 2025–2041.
- Mollinga, P. Bhat, A. Cleaver, F. Meinzen-Dick, R. Molle, F. Neef, A. Saravanan, S. V. & Wester, P. (2008) “Water, Politics and Development: Framing a Political Sociology of Water Resources Management.” *Water Alternatives*, 1: 7–23.
- Noemdoe, S. Jonker, L. & Swatuk, LA. (2006) “Perceptions of Water Scarcity: The Case of Genadendal and Outstations.” *Physics and Chemistry of the Earth, Parts A/B/C*, 31 (15–16): 771–778.
- Ollson, M. (1965) *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Patt, A. G. & Schröter, D. (2008) “Perceptions of Climate Risk in Mozambique: Implications for